

A V H A N D L I N G A R

PRIMITIV JÄRNHANTERING EN ÖVERSIKT.

AV

SUNE AMBROSIANI.

Intresset för den primitiva järnhanteringen vaknade synbarligen till liv omkring år 1920 i Sverige. Varför just vid denna tidpunkt detta intresse började taga sig uttryck, är ej lätt att förklara. Många faktorer har väl därtill medverkat. Järnhanteringen har ju varit en av rikets viktigaste näringsgrenar och den kulturhistoriska forskningen har väl därför med fullt fog önskat få kännedom om de orsaker, som voro grundvalarna till denna närings märkliga utveckling.

Frånsett några äldre avhandlingar, som numer endast äro arkivalier, och spridda notiser i äldre topografisk litteratur, hade man i Sverige inga tryckta källor av betydelse om den äldre primitiva järnhanteringens historia inom landet.

Botanisten-geologen professor Einar Naumann hade emellertid under 1910-talet upptagit till undersökning, huru sjö- och myrmalmer bildats. En resumé av dessa undersökningar publicerade han i En bergsbok till Carl Sahlin (1921): »Sjö och myrmalmerens bildningshistoria». Något senare förelåg färdig hans avhand-

ling: »Södra och mellersta Sveriges Sjö- och Myrmalmer. Deras bildningshistoria, utbredning och praktiska betydelse». Sveriges Geologiska Undersökning. Avhandlingar och uppsatser. Serie C No 207 (1922). Ur kulturtopografisk synpunkt var Sveriges Geologiska Undersökning utgivande av en karta över inmutningarna i södra och mellersta Sverige betydelsefull, ty man fick genom denna en totalblick över, hur järnhanteringens män ännu under senare århundraden haft öga för sjömalmerens stora ekonomiska värde. Att så stora inmutningar skett berodde med all sannolikhet på, att man följt en gammal tradition.

Jernkontoret, som fått den Prytziska fonden till att stödja den bergshistoriska forskningen, satte på initiativ av disponenten Carl Sahlin även i gång forskning- ar rörande den primitiva järnhantering- en. Numera överdirektör Alf Grabe tryckte sin avhandling: »Den gamla svenska Osmundstillverkningen» i Jernkontorets annaler (1922) som ett första resultat av dessa forskningar. Däri lämnade han en

sammanfattning av vad man då överhuvud taget kände till i hithörande frågor. För att på ett par punkter komplettera hans forskning hade man vidtalat professor Otto von Friesen att utreda »Osmundjärnet i språklig belysning» (Jernkontorets Annaler 1922), däri han motiverade sin uppfattning, att osmund i beteckningen på osmundjärnet härstammade från ett mansnamn Asmund, en uppfattning, som även delats av den norske språkmanen professor Alf. Torp.¹ I samma årgång av Jernkontorets Annaler publicerades även de av Ola Bannbers utförda primärundersökningarna i Övre Dalarna: »Något om myrjärnshantering i övre Västerdalarna och i Särna».

På Föreningens för svensk kulturhistoria sammanträde i Upsala den 10 juni 1922 togs frågan om Sveriges äldsta järnhantering upp till diskussion. Föreningen hade förvärvat överingenjören vid Jernkontoret dåvarande docenten Alf Grabe som inledare. Tyvärr blev hans föredrag aldrig till trycket befordrat. Några veckor tidigare hade som memento till denna diskussion utsänts ett av honom författat utprop, tryckt i Rig 1922, sid. 132 f. Som vanligt inkommo icke till utsändaren några svar av betydelse, men det är därmed icke säkert, att ej ett dylikt cirkulär kan ha avsevärd betydelse för att öppna blicken ute i landet för iakttagelser i önskat syfte.

För att hos de nordiska museikollegerna väcka intresse för den primitiva järnhanteringen höll författaren till denna

översikt² på det Nordiska Arkeologmötet i Stockholm sommaren 1922 ett föredrag »Till den äldsta järnhanterings historia», sedermera i referat tryckt i mötets »Berättelse», Stockholm 1923. Till frågan om järnålderns uppkomst hos oss framhölls i detta föredrag, att arkeologerna av geologerna fått veta, att den klimatförändring, som kallats »fimbulvintern», spelat en stor roll för ändringarna i grundvattenförhållandena och att i samband därmed stark ökning av sjömalmsbildningen inträtt. Somliga ha till och med betonat denna ökning så starkt, att de låt vara i skämtets form sagt, att järnåldern kommit som en naturprodukt.

Om intet järn före mitten av första årtusendet före Kristus i någon större mängd varit åtkomligt i naturen, hade det ej tidigare funnits någon förutsättning för en järnålder, och likaledes funnes ej en förutsättning för en på järnet vilande kultur i Norden, förrän man haft järn och kunnat tillgodogöra sig den inhemska råvaran i tillfyllestgörande omfattning. T. J. Arne har i sitt föredrag: Den förromerska järnålderns problem i Norden (Rig 1926) gjort en sammanställning av kända fynd av järnföremål från den skandinaviska Norden och av denna fyndförteckning framgår, att antalet sådana är så förbluffande litet före århundradet efter Kristi födelse, att något tal om en på »järnet vilande kultur» åtminstone i Sverige och Norge knappast kan vara berättigat. Det bör bli en rikedom på nya fynd, innan man hos oss torde kunna beteckna den förromerska perioden i

¹ O. Olafsen: Myrjalmsmelting i Norge i äldre tid. Risör. Erik Gunleiksons förlag 1916, sid. 5.

² Se även Sune Ambrosiani: Bergshantering i Varend. En Bergsbok till Carl Sahlin, Stockholm 1921.

denna mening som järnålder. Under sådana omständigheter torde man ej i dessa länder ha att vänta sig en järnhantering av högre ålder än från tiden närmast efter Kristi födelse.

*

Med anslag från Jernkontorets Prytziska fond drevos de närmaste åren efter 1922 dels talrika arkivaliska forskningar för att undersöka, var man i de historiska dokumenten mötte uppgifter om järn som skattepersedlar dels omfattande topografiska undersökningar för att i terrängen uppdaga rester av primitiv järnhantering. Över dessa senare forskningars resultat har i oktober 1932 sedan denna översikt utarbetats, utgivits en publikation från Jernkontoret: John Nihlén, Studier rörande äldre järntillverkning etc. Stockholm 1932.

Tidigare har man aldrig sökt utreda, varifrån det nordiska järnet under järnåldern lett sitt ursprung. I stort sett har man numera funnit, att en omfattande primitiv järnhantering drivits i stora delar av Kalmar län, i Kronobergs län och i angränsande bygder i norra Skåne, Halland och södra Västergötland. Huru långt tillbaka i tiden denna börjat, kan man ej bestämt uttala sig om, men en av Sven Rothman utförd (ej tryckt) undersökning av fynd av slagg i smäländska gravar har ådagalagt, att järnhanteringen förekommit långt före järnålderns slut och att hanteringen redan då haft stor spridning inom landskapet.

Det andra stora svenska sjö- och myr- malmsområdet ligger norr om Väner- Mälaren. Det fanns en levande tradition, att smältning av myrmalmen till järn ägt

rum i nordligaste Dalarna, och det var därför också till denna landsända de första undersökningsexpeditionerna utgingo, se Grabes och Bannbers ovan citerade avhandlingar. Fortsatta terrängstudier ha emellertid visat, att besläktad järnhantering drivits utom i Dalarna även i norra Värmland, Västmanland, norra Upland, Gästrikland, Hälsingland, Jämtland och Härjedalen. Lektor Sven Elvius i Västerås, som börjat sitt terrängletande efter slagg i »Skruvområdet» i Kalmar län, har med lika stor energi som entusiasm ökat vår kännedom om den primitiva järnhanteringen i Västmanland³ och norra Upland. En preliminär redogörelse för sina fältarbeten lämnade lektor Elvius vid Föreningens för svensk kulturhistoria sommarmöte i Gävle i juni 1928, se Rig 1928 s. 136 f. Vid samma möte hade deltagarna tillfälle att under utflykten vid Årsunda kyrka se flera betydande slagghögar nedom den sandås, där kyrkan ligger, ett klart bevis för att i dessa trakter en gång drivits en omfattande primitiv järnhantering. Gästriklands kulturhistoriska förening har lämnat anslag till undersökningar inom landskapet för att utreda huru betydande denna varit. Som jag tror är denna den enda av hembygdsföreningarna, som direkt upptagit dylika terrängundersökningar på sitt arbetsschema.

I en av de norska konungasagorna antydes, att järnbäraland skulle ha varit beläget i denna del av Sverige. Först när man verkligen fått se de betydande rester av gammal järnhantering, som här finnes, inser man, att denna sagans upp-

³ Sven Elvius: »Västmanländsk Myrjärnsbränning» i Västmanlands Fornminnesförenings årskrift h. XVII.

gift ej behöver vara ogrundad. Utan att i övrigt här referera den diskussion, som förts över »järnbäraland» mellan Sven Tunberg, Herman Sundholm, Sven Elvius m. fl. må här till de diskuterande ställas den frågan, om ej av diskussionen närmast framgått, att liksom »bergslag» oberoende av ordets etymologi i senare tid anger en bergsbruksbygd, så har något liknande varit förhållandet under ett tidigare skede i den svenska odlingens historia med benämningen »järnbäraland». Vi kunna således ha haft ett järnbäraland både i Gästrikland, i Dalarna och i Småland.

Över de med anslag från Jernkontoret bedrivna undersökningarna på Gotland har företagets ledare, fil. doktor John Nihlén lämnat redogörelser dels över ett par resultat av den första sommarens fynd i Rig 1925, s. 192 och dels i Jernkontorets Annaler 1927 s. 679 f under rubriken »Äldre järnhantering på Gotland».

Professor Gabriel Nikander har studerat den primitiva järnhanteringen i Finland i avhandlingen »Myr- och sjömalms-smältning i äldre tid» i Historisk Tidskrift för Finland 1928. Han stöder sig uteslutande på arkivaliskt material. Som äldre arbetsmetoder längre levt kvar i Finland än på andra håll i Skandinavien och som dessa beskrivits av bergstjänstemännen i rapporter till myndigheterna i Stockholm, få vi underrättelse om ett flertal detaljer, som icke eljest satts på papperet. Vid försöken att återuppliva den gamla primitiva järnhanteringen i olika lämpliga landsändar i Finland, hade de från Stockholm utsända tjänstemännen medtagit kunnigt folk från Dalarna för att bygga ugnar och för att efter mönster

från deras hembygd handleda och upplära dem, som sedan skulle sköta driften. Indirekt få vi således flerstädes i denna avhandling uppgifter och notiser över 1700-tals förhållandena i Dalarna och uppgifter om arkivalier och böcker, där ytterligare undersökningar med framgång böra ur denna synpunkt kunna utföras.

Vad Norge beträffar finnes som bekant den redigaste skildringen av äldre järnhantering hos Evenstad: Afhandling om Jern-Malm etc., tryckt i Det kgl danske Landhusholdings Selskabs Skrifter, III, Köpenhamn 1790. Han hade varit i Sverige och studerat myrmalmsmältningen och ville nu lära sina landsmän att återupptaga denna hemindustri. De praktiska följderna voro säkert obetydliga men som historisk källskrift har Evenstads avhandling sitt stora värde. På senare år hava överläraren N. T. Holme i Oldtiden, No 8, skrivit: »Litet om blæstervirksamheten i Norge» och O. Olafsen: Myrmalmsmältning i Norge i äldre tid, Risör 1916, behandlat hithörande frågor. Den sistnämnda skriften är refererad i Blad för Bergshanterings vänner 1927 av Herman Sundholm och torde därför det huvudsakliga av dess innehåll vara bekant för bergsmännen i Sverige. Olafsens bok är ett mångsidigt och samvetsgrant utfört arbete, vilket upptar frågan till skärskådande ur divergerande synpunkter.

På senare år har även en norsk geolog Rolf Falck-Muus börjat intressera sig för dessa frågor. »Fra noen jærnvinneplasser i Åsnes finnskog» i Norsk Geologisk tidskrift, B IX h 3—4, 1927 är en redogörelse för en terrängundersökning i några socknar, som ligga i Österdalen intill den svenska gränsen.

Att Sverige, Finland och Norge med sin rikedom på sjöar, mossar och myrmarker haft rik tillgång på för järnframställning behövligen råvara — såväl sjö- malm som myrmalm och att man därför i dessa länder sedan århundraden utnyttjat dessa naturtillgångar, har kunnat synas tämligen självklart, men att även Danmark, såväl öarna som Jylland, varit ett järnproducerande land i sådan utsträckning, att man på det där i vissa trakter vunna järnet kunnat grunda en hemindustri under århundraden, har till en början väckt förvåning, då ingen tänkt sig, att den danska jorden varit av dylik beskaffenhet. Så har emellertid varit förhållandet. I nordliga Skåne med sin med Kronobergs län i Småland besläktade natur har den danska kronan för sina behov sökt utnyttja sjö- och myrmalmstillgångarna ända in på 1500-talet; likaså fanns i slutet av 1500-talet vid Kronoborg invid Hälsingör en masugn, som skulle hämta sin råvara bl. a. i norra Sjämland. Den största malmtillgången har emellertid funnits i vissa häradar på Jylland. Här har man ända till slutet av nyssnämnda århundrade, längre än i det övriga Norden, med hjälp av primitiva metoder producerat järn och betalt en del av sina skatter till kronan med järn.

I en ungdomsuppsats »Dansk Jern» av den sedermera som hantverkshistoriker berömda forskaren Camillus Nyrop, tryckt i dansk Historisk Tidskrift år 1877, lämnas en översikt över vad traditionen och arkivalierna kunnat meddela om den äldre danska järnhanteringen. Sedan drog det om flera årtionden, innan frågan åter togs upp till behandling. En lokalhistoriker, lärar Rasmus Mortensen,

har skrivit om »Jydsk Jærn» i Vejle Amts Aarbøger för 1920, i boken Fra Vejle Vesteregn, Vejle 1929; anmäld av dr J. Brönsted i dansk Historisk Tidskrift 1930, i »Jærnudevindingen», nogle nye fund i Vejle Amt, Vejle Amts årbøger, 1932, och till sist om »Oldtids jærn i Ribe Amt» i »Fra Ribe Amt» för 1931. En annan sådan lokalhistoriker, lärar H. C. Frydendahl, vilken bedrivit omfattande terrängforskningar på Fyen efter gammal järnhantering därstädes, har likaledes i »Fra Ribe Amt 1931» lämnat en värdefull fyndredogörelse vid utgrävning av primitiva ugnar i Grimstrup i Ribe amt. Det mest omfattande bidraget har emellertid lämnats av geologen doktor Niels Nielsen i hans akademiska avhandling »Studier over jærnproduktionen i Jylland, Köpenhamn» 1924, delvis införd i Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, med en omfattande litteraturförteckning. Senare har Niels Nielsen även behandlat den primitiva järnhanteringen på Island i nämnda Aarbøger för år 1926, och på Grönland, »Meddel. om Grönland» 1929.

Doktor Nielsen inleder sin bok med en allmän del. Efter att ha betonat den kulturella betydelsen för människosläktet av upptäckten av järnmalmsreduktionen, redogör han för teknikens utveckling vid framställning av järn. Han redogör för de malmer, som ifrågakommit, likaså om hithörande bränslen, om bälgarnas utseende och utveckling och framförallt om ugnarnas utveckling. Därefter övergår han till förhållandena i Danmark. Sedan han redogjort för äldre bidrag till kunskapen om järntillverkningen i Danmark, beskriver han fynden av ugnar och slagg

i terrängen. Han har annoterat 91 dylika fyndplatser. Så diskuterar han resultaten av fyndundersökningarna. Den malm, som använts, har varit myrmalm, bränslet har i de flesta fall varit träkol — av ek och hassel —, ugnarna ha dels varit gropar i marken, dels efter av författaren uppfunnen beteckning »grytor» d. v. s. en med lera invändigt beklädd grop. Sannolikt ha någon sorts blåster även vid dessa förekommit. Vissa fornsaksfynd och andra omständigheter antyda, att denna järnproduktion på Jylland börjat under romerska järnåldern och fortsatt, som arkivalieuppgifterna visa, till och med 1500-talet och sannolikt utan avbrott i rörelsen.

Genom alla dessa i korthet angivna studier i terräng och i arkiv har under de senaste tio åren vår kunskap om den primitiva järnhanterings utbredning och utveckling i de nordiska länderna högst avsevärt ökat. I sina huvuddrag har utvecklingsgången och utbredningen fixerats. Naturligtvis komma nya fynd av det ena eller andra slaget att i stor utsträckning på grund av det skärpta intresset för dessa frågor att bringas i dagen och många detaljer i vår uppfattning att läggas tillräta. Men en god början är gjord.

*

OM SMÄLTUGNARNA.

Ugnarnas form har givetvis varit av central betydelse för goda resultat av järnsmältningen. Ingenjör Harald Carlborg har offentliggjort ett par utförliga beskrivningar av ett par sådana »Om ett par av de sista myrjärnsugnarna i Sverige» i »Blad för Bergshanteringsens vän-

ner» för år 1922, den ena i Älvdalen, den andra i Jämtland. Från det senare landskapet har även framdragits ett för 100 år sedan tryckt bidrag av O. Byström, som daterat sin redogörelse Offerdal den 16 dec. 1835, tryckt i Jämtlands K. Hus-hållningssälls-kaps handlingar år 1836 och omtryckt av sockenbeskrivaren Per Persson: »Bräcke socken i Jämtlands län», historiska och geografiska anteckningar samt Dokumentskrifter, Bräcke hembygdsförening förlag 1927. Som varken den ena eller andra av dessa båda publikationer torde vara allmänt tillgänglig och då redogörelsen på grund av sin rediga framställning av vissa detaljer i behandlingen måste anses äga ett större intresse för uppfattningen av den gamla järnhanteringen, återger jag den i dess helhet:

OM MYRMALM OCH DESS BEREDNING TILL JÄRN (I JÄMTLAND).

På myrar i fjälltrakterna ävensom anorstädes är ej omöjligt att finna myrmalm, i synnerhet där fast land på ömse sidor om en myra stöter nära till vart annat. Den upptäckes lätt om man nedtrycker en käpp eller stör i myran; kännes det då såsom man tryckte den i sand, så är anledning till malmjord, vilket ytterligare skönjes av den rödbruna jord som åtföljer stören vid uppdragningen. För att närmare övertygas därom, upptages en grästorva; befinnes jorden därunder rödbrun till färgen och vill klibba vid, så är det säkert tecken till myrmalm.

Sedan man på nämnda sätt upptäckt malmens närvaro och även undersökt dess djup, som kan gå från en tvärhands till en alns djup och mera, så upptages först

gräsvallen, varefter så mycket malmjord upptages och lägges i hög, som man ärnar begagna, då man kan beräkna, att $\frac{1}{3}$ därav vanligen avgår vid rostningen eller avbränningen. Likväl bör anmärkas, att om sand finnes under matjorden, som lätt upptäcket, om större stycken eller klumpar sönderslås, och färgen däruti befinnes svart, så bör både sanden och den förmurknade malmen undvikas eller avskiljas, så framt icke man vid smältningen kan åstadkomma desto starkare hetta, då dessa delar gå till slagg och avsondras ifrån järnet, i annat fall försämrar det järnet.

Har man ej särskild ugn för matjordens rostning eller avbränning, så kan den på stället verkställas på följande sätt: rå ved hugges på närmaste håll, om den finnes nog grov, ty ju grövre skogen är, desto bättre — den hugges här på orten vanligen i 5 à 6 yxskafts längd, framforslas till malmhögen, och lägges då först de 2:ne grövsta stockarne i bredd på 4 à 5 kvarters avstånd från varandra, tvärsöver dem läggas sedan grova stockar tätt bredvid varandra, och åter tvärs över dem ett dylikt lager, och så vidare till dess man har 3, 4 à 5 stocklager; likväl bör iakttagas att de smalare stockarna läggas överst, att malmjorden ej för hastigt må nedfalla. Därpå uppkastas malmjorden, först den grövre och därovan den finare, till vid pass 2 alnars höjd eller mera. Torrt bränsle lägges under nedersta stocklagret och itändes. Efter en stund kan med yxhammaren slås i stockändarne, varigenom den först brända malmen nedfaller, sedan omröres något jämnt den kvarliggande jorden med en stör, till dess att allt är avbränt. Se-

dan hopskottas malmen i hög, med underlagt granris och får ligga till dess tjänligt körföre inträffar, då den föres till det ställe där smältningen skall verkställas. Smältningen har här vanligen skett i grop på någon kulle eller backe, för att lättare därvid använda blåsbälgen. Groppen har vanligen gjorts $1\frac{1}{2}$ aln bred och 6 kvarter djup samt något rundad eller invälvd på botten, som bör vara slät. Pusten bör ställas så att dess rör riktas minst en tvärhand över botten, och snarare litet uppåt än nedåt. Därefter reses torr och kluven ved av 6 kvarters längd, så att groppen därmed fylles, sedan några eldkol eller eldbränder förut nedkastats, varefter pusten bör sättas i rörelse, som här vanligen sker genom trampning. Under tiden lägges mera ved tvärsöver den resta till vid pass $1\frac{1}{2}$ alns höjd över groppen, då groppen efter avbränningen blir full med kol. På denna kolphög kastas sedan några skovlar av malmen, eller vid pass $\frac{1}{8}$ tunna, blåsningen fortsättes utan uppehåll, och sedan den i det mesta smält, påöses vidare lika mycket, och slutligen endast 4 kappar; under tiden bör malmen vid sidorna av groppen kraftras med ett krökt järn åt mitten av glödhögen. Finnas mera kol oförbrända, kan väl mera malm påkastas, isynnerhet om tallved, eller, vad ännu bättre är, björk användes.

Efter smältningen upptages järntackan, som av $\frac{1}{4}$ tunna malm vanligen går till $1\frac{1}{2}$ à 2 lispund, med en à två starka järnstänger, och medan den ännu är röd, hålles den på kant med tången, under det en eller två personer hugga 3 djupa skårer i tackan, utan att alldeles genomhuggas, för att vid smidning-

en bliva hanterligare. Vanliga huggyxor kunna härtill användas.

Skulle tackan vid upptagningen ej vara nog fast eller tät i kanten, skyndar man att med slägga hopstöta den, innan skårhuggningen verkställes.

Vid smidningen av detta järn iakttagas att hamringen helst bör ske, då järnet håller vitglödningen eller ock när det övergått till den rödbruna färgen, emedan en del myrmalm under den högröda färgen söndersplittras och faller i stycken.

Myrjärnet blir i allmänhet mjukare än bruksjärn, och fås även härav gott stål.

I nedannämnda socken har myrjärnstillverkningen för 20 år sedan drivits med mycken framgång och nästan i varje by, och nu åter börjat upplivas, oaktat det tunga arbetet att trampa pusten och hammarens eller släggans förande med handkraft.

Huru mycket större vinst härav skulle icke erhållas, om kol tillverkades på vanligt sätt med kolmilor, ugnar murades för rostning och smältning, pust och hammare dreves av vatten.

Av myrjärn har här tillverkats spik och divärse husbehovssmide till myckenhet samt smedjestäd m. m., varav en del förts till Norige.

Trenne ynglingar i Bångåsens by hava sistl. vinter, oaktat den djupa snön, upptagit myrmalm och därav på vanligt sätt beredt 50 lispund järn.

Offerdal den 16 Dec. 1835.

A. Byström.»

De ugnar, som beskrivits av de svenska, norska och finska författarna, torde alla tillhöra järnhanteringens senaste

fas i dessa länder. Vid dessa ugnar har man således tillgodogjort sig all den erfarenhet, som hanteringens yrkesutövare under århundraden insamlat. Däremot synas flera av de på Jylland anträffade ugnarna representera olika och sannolikt i vissa fall mycket gamla former.

Så vitt man nu kan se, representera sådana ugnar, som bestå av en i jorden nedgrävd grop det äldsta stadiet. Huruvida vid dessa ursprungligen funnits någon sorts bläster, kan man icke med någon säkerhet yttra sig om. Dessa ugnar gå tillbaka så långt, som järnhantering funnits i landet. Dessutom har man funnit dylika gropar, som invändigt varit omsorgsfullt beklädda med lera. Dr Nielsen anser dessa sistnämnda, som han kallar »grytor», såsom yngre. De skulle enligt honom icke ha kommit i bruk förrän under medeltiden. Lärar Rasmus Mortensen hävdar gent emot honom på goda grunder, att båda dessa slags gropar äro samtidiga. Han anser vidare, att järnet först smälts i de ofodrade groparna och sedan, då behandlingen krävde större omsorg, undergått förnyad smältning i de med lera fodrade groparna.

Dessutom har man på Jylland anträffat smältugnar, som endast till en del varit nedsänkta i marken. För att få det erforderliga djupet har man på marken byggt upp en krans av jord omkring dem. I dessa skulle typologen med rätta kunna se ett mellanstadium mellan gropen och den på marken fritt byggda ugnen.

Vad beträffar ett flertal av de på Jylland anträffade hårdgroparna äger det märkliga förhållandet rum, att i dem hittats in situ liggande »sinterskutor», som till en del bestå av järn och till en del av

slag. De ha alla vänts i ugnsgropen i glödande tillstånd, så att järnkakan tryckt samman slaggen. Sådana hårdgropar med kvarliggande sinterskuta ha ej påträffats enstaka, utan ofta i samlingar, den ena bredvid den andra.

Att sinterskutan vänts och att jord lagts över, för att avsvandandet skulle försiggå på ett ändamålsenligt sätt, kan man förstå, men att man »glömt» hela gruppen med gropar innehållande det med sådan möda åstadkomna järnet, har man litet svårt att tro. Man har sökt förklara saken så, att man måst smälta om upprepade gånger en och samma sinterskuta, tills man fått rent, för smide användbart järn. Hade man under processen av en slump i stället för smidbart järn fått tackjärn, kunde man icke av detta med den tidens metoder frambringa smidesjärn, utan man måste ha lämnat detta som oanvändbart att förfaras.

Varför skall sinterskutan då lämnas kvar i ugnsgropen? Varför har man ej först tagit upp densamma, sedan den svalnat, och undersökt den? Varför har man ej fört bort den ur gropen och ånyo använt gropen till järnberedning? Visserligen torde det ej ha varit så besvärligt att göra nya gropar, men i alla fall förefaller det som om det ofta skulle varit onödigt. Många fler frågor torde kunna göras inför detta problem. Lösningen är sannolikt ännu ej given; framtida fynd må en gång giva förklaringen.

*

PRIMITIV JÄRNHANTERING I ENGLAND.

Efter det att vi nu sökt redogöra för vad som på senare år hänt i fråga om vår kunskap om utvecklingen av den pri-

mitiva järnhanteringen i den skandinaviska nordens, kan vara lämpligt att fästa uppmärksamheten på likartade förhållanden i en del av England, om vilka en år 1931 utkommen bok av Ernest Straker lämnat åtskilliga viktiga upplysningar. Dess titel lyder Wealden Iron och i undertiteln lämnas en kort antydan om bokens innehåll: En monografi över den tidigare järnhanteringen i grevskapen Sussex, Surrey och Kent jämte industriens utvecklingshistoria från äldsta tider till dess upphörande inom området. Därjämte lämnas en topografisk beskrivning efter personliga iakttagelser över sådana platser i nyss angivna trakter, där det ännu finnes bevarade rester efter den äldre järnhanteringen.

Weald, som är samma ord som det tyska Wald, är sedan gammalt ett stort, sparsamt befolkat skogsområde i sydöstra England mellan Themsens mynning och engelska kanalens östra del. Dess mest bekanta hamnplats är Hastings. Trakten har varit föga befolkad, men på grund av den rika tillgången på myrmalm och talrika små floder med små fall har därstädes drivits järnhantering som säsongarbete åtminstone sedan tiden omkring Kristi födelse. Man antar, att Cæsars uttalande i De bello Gallico, att England ägde stora järntillgångar skulle syfta på produktionen i dessa trakter. Fynd av smältugnar från förhistorisk tid känner Ernest Straker emellertid icke från Weald, utan vad han vet om ugarnas hämtar han från litteraturen, t. ex. från lektor Nielsens ovan behandlade bok om förhållandena i Jylland, eller ock från nu levande primitiva folk t. ex. från Uganda i Afrika.

Järnhanterings ålder i Weald stöder Straker väsentligen på karaktären hos vissa slagg. Sådan har funnits i stora mängder från olika epoker. På några ställen är slagg spridd över mycket stora arealer och hela små kullar bestå av dylik, men detta kan ju ej vara så mycket att förundra sig över då det sannolikt funnits platser, där järnhantering bedrivits i omkring ett par tusen år.

Missledande i fråga om produktionsplatsen har varit, att slaggen under senare tider i Weald liksom i andra liknande områden i stor utsträckning kommit till användning vid byggande och underhåll av vägar.

Vad dateringen av hanteringsens början i Weald beträffar, har man icke att hålla sig till direkta data, men av åtskilliga fynd i samband med undersökningar i slaggfyndplatserna har man trots sig kunna draga vissa slutsatser. På några håll har man sålunda gjort fynd av förromerskt lergods, som skulle visa, att hanteringen där börjat redan under förromersk tid.

Men med romarnas erövring tar järnhanteringen i Weald riktigt fart. Flerstädes har romerskt lergods påträffats i samband med slaggen. Bland annat har på ett ställe i en under romartiden byggd väg funnits oerhörda mängder slagg använd som vägfillnad. Romarna som voro vana vid organisation, ha tydligen efter sin ankomst underrättats om förekomsten av vidsträckta myrmalmslager i Weald och där igångsatt en omfattande järnhantering. Romarna behövde järn för vapen och redskap. De folk, med vilka de kommo i fredlig eller krigisk kontakt utanför rikets gränser, lärde sig av dem bruket av

bådadera. De insågo, att ville de med någon framgång göra romarna motstånd, måste de ha minst lika goda vapen som dessa. De måste således sedan de mottagit kunskapen om framställning och förädling av järnet av den romerska provinsialkulturen inom egna gränser söka förskaffa sig råvaran till såväl vapen som redskap.

I England ha vi genom Straker fått anledning att tro att detta börjat åtminstone så tidigt som vid tiden kort efter Kristi födelse. I Skandinavien har man ännu inga så säkra bevis ifråga om tidpunkten för igångsättandet av järnhanteringen, men särdeles mycket senare än i England kan den nordiska dock icke hava satts i gång, då man väl fått kunskap om, att stora sjöar med järnmalm och stora myrmalmsområden funnes att bearbeta därstädes.

Här har förutsatts, att konsten att tillgodogöra sig sjö- och myrmalmen varit utifrån lärd såväl i England som i Skandinavien. Likheten i fråga om hanteringen talar för, att man från någon plats inom de romerska provinserna på Europas kontinent fått lära, huru man skulle tillgodogöra sig den rika naturtillgång man ägde i sjöar och myrar. Arkeologerna ha emellertid så vitt jag vet ännu ej utpekade det område på kontinenten, som skulle ha varit spridningscentrum. Det förefaller emellertid vara självfallet att man har att söka detta på något av de ställen, där en rik naturtillgång på järn funnits och där sålunda en skicklig stam yrkeskunniga uppvuxit, så stor, att en spridning därifrån kunnat äga rum.

Emellertid kan man vare sig det gäller England, Norden eller annorstädes icke

tala om, att en på järnet baserad kultur, en järnålder, realiter uppstått, förrän man satt i gång en för tidens förhållanden avpassad stordrift inom järnvinningen och järnhanteringen.

Strakers uppfattning, att redan under det tidigaste skedet av järnhanteringen i Weald denna skulle varit förlagd till mindre fall i de små strömmarna, för att från dessa få kraft till drivandet av bälgarna vid ugnarna, torde sannolikt ej vara riktig. Dessförinnan har att döma efter de svenska förhållandena i Småland sannolikt funnits en period, då smältningen bedrevs utan bälgar, om sådant överhuvudtaget varit tänkbart, och senare, att dessa drivits med människokraft, tills man utifrån lärt sig att tillgodogöra sig de små fallen som kraftkällor.

Ännu torde det emellertid ej vara klart, när kunskapen härom kommit till Weald i England lika litet som till olika delar av Skandinavien. Att någon större tidskillnad funnits mellan införandet på den ena eller andra platsen av en så arbetsbesparande upptäckt, när man en gång kommit på den, är föga sannolikt.

Inom alla hantverk har nämligen kunskap om verkliga förbättringar spritt sig mycket fort, även om man kanske för äldre tider får räkna med en halv mansålder eller så omkring som spridningstid.

Säkert är, att användning av vattenkraft som drivkraft för bälgarna vid järnsmältningen måste anses såsom ett mer framskridet stadium inom yrket.

Bränslet vid smältningen har varit träkol, men som barrträd ej varit vanliga i Weald, ha träkolen där uteslutande producerats av lövskog, till skillnad mot vad som skett i barrträdriska delar av Sverige.

Någon kronologi för vad som i Weald hänt inom järnhanteringen från den romerska järnåldern till medeltidens mitt kan icke ens antydningssvis uppställas. Endast den stora rikedom av artefakter av järn manifesterar tillvaron och fortvaron av hantverket under dessa århundraden — liksom i andra trakter.

När de skrivna urkunderna blivit mer talrikt bevarade, finner man i räkenskaper från 1200—1300-talen, att leveranser av hästskor och spik ägt rum från platser i Weald. Därav har man dragit den säkert berättigade slutsatsen, att järnhanteringen under det mellanliggande årtusendet kontinuerligt bedrivits i denna trakt, ehuru detaljerna i utvecklingen ej äro tillgängliga.

I Norden dröjde det längre, tills de skriftliga källorna blevo vanliga, och vi få vänta till medeltidens slut, ja in på 1500-talet för att i de då utförliga tull- och skatteuppbördslistorna finna spår av den ansenliga spridning, som den på sjö- och myrmalmer grundade järnhanteringen då fortfarande hade.

Mot medeltidens slut uppstod en blomstringstid för Wealds järnhantering. Tekniken hade utvecklats. Man hade börjat använda om ock små masugnar och man hade kunnat framställa tackjärn till gjutning av större föremål. En och annan bevarad gravhäll eller fondhäll för öppna spisar bära vittnesbörd om denna utveckling. Ännu mer omfattande blev verksamheten, sedan man upptagit tillverkning i stor skala av gjutjärnkanoner för Henrik VIII:s arméer och av kanonkulor för det nya artilleriet, vilka behövdes i förut oanade mängder.

Järnindustriområdet i Weald bör på

1500-talet uppvisat samma bild som Värmland eller södra Småland något senare. Vid fallen i de små älvarna lågo litet varstädes i skogarna hamrar och små masugnar, där verksamheten bedrevs mer så som ett säsongarbete.

Omsider kom den allmänna kraschen för den på sjö- och myrsmalm baserade järnhanteringen. Nya metoder kommo i bruk; och bergmalmerna kunde man anskaffa så mycket både till kvalitet och kvantitet fullgott järn i marknaden, att hemindustrierna i Weald, på Jutland och annorstädes ej längre förmådde konkurrera. Något århundrade förde de ett tyngande liv för att så småningom alldeles upphöra. Som hemslöjd levde den primitiva järnhanteringen kvar ännu under 1800-talet på något håll i civilisationens utkanter t. ex. i vissa delar av Dalarna och Norrland, i Finland och sannolikt även annorstädes.

*

TILL FRÅGAN OM OSMUNDEVIKTEN.

Ett i Sverige gammalt namn för en av de enheter, i vilket järn salubjudits, har varit en osmund. Denna term skall enligt professorerna Otto von Friesen och Alf Torps mening härleda sig ur ett mannamn Asmund, (se ovan). Tidigast är benämningen osmund för järnenheter belagd i engelska och holländska tullräkenskaper samt även i Sverige så tidigt som i konung Magnus Smeks stadgar vid mitten av 1300-talet. Huru denna osmund sett ut, har emellertid icke varit oss bekant, ehuru osmund sedan mitten av medeltiden inom hela Nordsjö—Östersjöområdet spritts i stor mängd genom handeln, ehuru den uppburits i tiotusenden

exemplar i skatter till t. ex. den svenska kronan under flera hundra år. Veterligen har emellertid icke ett enda exemplar bevarats till våra dagar. Man har sålunda icke bland alla funna järnklumpar med bestämdhet kunnat identifiera vad som skulle kunna anses vara en osmund eller en multipel av sådana.⁴

⁴ Märkligt nog skulle det kunna se ut, som om ej det praktiska livet i senare tid varit så obekant med osmundjärn som den vetenskapliga forskningen. Den 3 nov. 1932 fastställdes nämligen i Nyköping markegångstaxan för Södermanlands län och i denna upptages ett pris, kr. 20:—, för varje deciton osmundjärn. I äldre tryckta markegångstaxor för samma län — från 1800-talets första årtionden — upptages likaledes osmundjärn och här inom den grupp persedlar, som icke införts genom 1800-tals förordningar utan äro äldre. I en av dessa taxor upplyses om, att 20 lispund sådant järn går på skeppundet, men icke huru många skålpund det gick på lispundet — förklarligt nog, se nedan! Som bekant behöva emellertid icke markegångssättningarna någonsin ha sett de varor, som taxeras, utan markegångssättningen är en ur beskattningssynpunkt från tid till tid företagen revision av värdet på räntepersedlar. Även på andra håll synes man i dessa dagar (1932) ha observerat, att man i markegångstaxorna sätter värde på osmundjärnet, som vetenskapsidkarna så gärna önskat veta något närmare om. Som ett kuriosum må anföras följande:

»Sunt Förnuft» meddelar i nov. 1932:

En person inom järnindustrin blev för någon tid sedan av landskamreraren i ett mellansvenskt län tillfrågad om rätta noteringen på osmundjärn, vilken vara ingår som rubrik i markegångsuppgifterna. Förfrågan mottogs med en viss förvåning, då osmundjärn såsom marknadsvara huvudsakligen förekom under medeltiden. Tillverkningen började redan i och med Gustaf Vasas tid och masugnprocessens allmänna införande att starkt avtaga för att från och med 1600-talets ingång ha så gott som helt upphört. Endast i avlägsna delar av landet med svåra kommunikationsförhållanden — såsom övre Dalarna och Härjedalen — bedrevs den fortfarande, ehuru blott å enstaka platser och utslutande för eget behov. De sista osmundgroparna torde även där ha upphört att brukas för mer än 100 år sedan. Om denna utveckling tycks emellertid markegångstaxan ingenting veta. På förfrågan, hur prissätt-

Man har säkerligen med fullt skäl antagit, att lika länge som järnhantering bedrivits, lika länge har det funnits en eller flera minimienheter för järn i varuutbytet. Därför har man undersökt föremål från förhistorisk tid i de förhistoriska museerna för att efterse, om någon grupp av dessa ämnesjärn möjligen har kunnat vara av den natur, att de kunnat vara en osmund eller möjligen en dess föregångare med ett oss obekant namn.

Ett omfångsrikt bidrag till försöken att lösa frågan om denna järnenhet har nyligen lämnats av den redan ovan omtalade norske geologen Rolf Falck-Muus i avhandlingen »Osmundsvekten», tryckt i »Med hammare och fackla», band IV, Årsbok, utgiven av Sancte Örjens Gille, Stockholm 1932.

Om man i korthet vill karakterisera Falck-Muus' grundsyn på problemet, kan man kanske göra det så, att han anslutit sig till den historiska uppfattning, som av det förhållandet, att ett pund varit en vikt, en tunna ett rydmått, och att »vikten» varit så och så många kilo under senare århundraden, dragit den slutsatsen, att pundet i alla tider varit en vikt, tunnan i alla tider ett rydmått och »vikten» i alla tider ett bestämt antal kilo. Detta har enligt mitt förmenande icke varit förhållandet. Författaren har även uppenbarligen haft svårt att tillämpa sin teori eller sitt antagande på

ningen för osmundjärn hittills gått till, svarade landskamreraren, att man brukade taga medeltalet av kommunalnämndsordförandens uppgifter. Ett bevis på kontinuiteten i svensk statsförvaltning och ett bidrag till värdesättandet av de primäruppgifter, varpå officiell statistik ibland kan vila!

verkligheten. På grund av sin obekantskap med en äldre epoks sätt att tänka, har han missförstått en stor del av det av honom med erkännansvärt nit samlade arkivmaterialet. Därmed är också sagt, att man icke kan annat än ställa sig tvivlande till resultaten i avhandlingen om »Osmundvekten».

Då emellertid den historiska uppfattning, vilken geologen Rolf Falck-Muus i detta speciella fall sökt tillämpa, har en vidsträckt utbredning, kan det kanske vara av värde att i detta sammanhang lämna nedanstående översikt för att visa, vari denna historiska skola farit vilse. Möjligen kan detta ha den lyckliga följden, att så mycket intresse och så mycken skarpsinnighet som ofta nedlagts på tolkningen av äldre urkunder ur denna riktningens historiska synpunkter, kunde sedermera göras fruktbarande till förmån för en mer resultatgivande verksamhet.

*

När vi under den äldre medeltiden (1100-talet) börja få en och annan uppgift om ekonomiska förhållanden i Skandinavien, finna vi, att landets vanliga produkter vid varuutbyte räknas i några minimienheter: mark (vägt eller myntat silver), skäppor (säd av olika slag), alnar (vadmal). Dessa minimienheter ha sannolikt icke skapats inom landet, utan äro lån vid olika tidpunkter från folk, med vilka nordborna drivit handel. Vad vikten beträffar, har man i Skandinavien upptagit en mark av någon typ, som hade internationell spridning.⁵ Denna var en

⁵ Jämför A. W. Brögger: Ertog og öre. *Den gamle norske vekt*. Kristiania 1921. Asgaut Steinnes: *Norrøn vekt I—II* i Syn og Segn, Oslo 1927.

vikt i den betydelse, detta ord har i modernt språkbruk.

Låt oss således betona, att alnen är ett mått av bestämd längd, marken en vikt av bestämd tyngd och skäppan ett mått av bestämd rymd. Dessa äro fixa enheter.

Samtidigt med dessa minimienheter fungerade ett värdesystem, en motsvarighet till principen för senare tiders guldmyntfot. *Värde*-enheten inom det tidigt medeltida systemet var ursprungligen med största sannolikt den vägda marken silver. För Skandinaviens bondbefolkning hade denna emellertid vid medeltidens början sannolikt blivit en mark säd, enär praktiskt taget något silver icke förekom i allmänna handeln i dessa jordbruksbygder. En mark säd var sålunda vad som i värde motsvarade en mark vägt silver.

Räknesystemet för silver var: 1 mark = 8 öre = 24 örtug och för säd: 1 mark = 8 öre = 12 pund = 24 örtug = 48 tunnor = 96 spann i vissa delar av Norden, i andra växlade beteckningarna i vissa fall, men icke principen.

Den som köpte eller sålde eller den som betalade skatt, visste således — för att uttrycka sig populärt — att när han skulle betala en örtug, kunde han leverera så och så många skäppor råg, ett annat eller möjligen samma antal skäppor bjuvg och säkert ett annat antal skäppor havre, ett visst antal alnar vadmal, en liten klimp silver och ifråga om mynt, då dessa voro av samma sorts silver som det vägda, en mängd, som vägde lika mycket som den omyntade silverklimpen.

Prisförändringar reglerades så, att antalet av de primära enheterna ökades eller

minskades på värdeenheterna. Vid en värdestegring på havre vid 1100-talets mitt sänktes exempelvis antalet skäppor havre på marken i södra Sverige från 528 skäppor till 384 skäppor. Omkastningarna voro dock sällan under den äldre medeltiden av sådant omfång.*

Härmed har jag velat antyda, hurudant den medeltida människans sätt att tänka gestaltat sig i handel ochandel. Att detta icke trots offentliga myndigheters reglementen upphört med medeltiden, utan länge levat kvar i praktiken, framgår därav, att man ännu för ett par mansåldrar sedan i Sverige räknade olika antal kappar på en tunna sill, en tunna äpplen och en tunna potatis. Tunnan hade sålunda ännu i vissa fall kvar sin åldriga egenskap av en värdeenhet.⁶

En principiell förändring i detta system har inträtt i och med att relationen mellan minimienheten och örtugen (och övriga ovan angivna räkneenheter) fixerats. Så vitt man kan se, har det tidigast varit relationen mellan den myntade marken och dess minimienhet penningarna, som fixerats: 1 örtug = 10 penningar i Danmark, = 16 penningar i Götaland och = 8 penningar i Svealand och i Norge.

I samband med detta ändrades värdeförhållandet mellan den vägda och den myntade marken. Ju mer myntet försämrades genom tillsättningar av sämre metall, desto större blev värdeskillnaden emellan den vägda och den myntade marken »sil-

* Sune Ambrosiani: Studier över den svenska kyrkans organisation och författning vid 1100-talets mitt, Kyrkohistorisk årskrift 1902, sid. 30.

⁶ Likaså i Danmark ännu omkring år 1900. Se Salomonsens konversationslexikon, art. Danmark.

ver». Denna divergens började redan på 1100-talet och blev allt större ju längre man kom fram mot medeltidens slut. Men detta, att den myntade marken övergivit värdeenhetsen var snarast en sak för sig. Övriga varor hava ej följt samma väg, som det myntade silvret, utan behandlades fortfarande efter normer, som ovan skisserats.

För att få en relation mellan en tunna och en skäppa såd måste man således för varje fall veta sädeslaget, enär olika antal skäppor — beroende på detta — gingo på tunnan. Man måste vidare veta platsen, där spannmålen levererats, ity antalet skäppor inom varje sädeslag var olika, beroende på platsen för leveransen och dessutom måste man veta priset på marknaden på i frågavarande sädeslag, ty allteftersom priset på sädeslaget sjönk — då antalet skäppor på tunnan ökade — eller då det steg — då antalet skäppor på tunnan minskade — växlade antalet skäppor vid leveransen. Först när alla dessa faktorer i detalj voro kända, kunde man om man kände skäppans storlek, beräkna hur stor volymen varit på en tunna, ett öre eller ett pund spannmål. I den händelse man exakt hade kunnat fastställa volymen på några av nyssangivna värdeenheter, kunde man naturligen även räkna ut kubikinhållet på en skäppa, men möjligheten att få en dylik kunskap ur det tillgängliga källmaterialet är väl i det närmaste ingen.

Efter detta försök att i korthet klarlägga den medeltida människans tankegång i fråga om mått, mål och vikt skola vi med denna tankegång som utgångspunkt försöka att tolka hithörande pro-

blem med avseende på järnhanteringen och handeln med järn.

* *
*

Som utgångspunkt för denna behandling lämnas först en översikt av de olika benämningar, med vilka olika slags järn och olika mängder järn betecknats i refererade urkunder och i litteraturen närmast i Falck-Muus avhandling om »Osmundvekten» och C. Nyrops avhandling i dansk historisk Tidskrift om »Dansk Jern». På grund av denna handelsvaras natur ha vissa av dessa termer säkerligen haft spridning inom hela det hanseatiska handelsområdet, andra ha haft en mer lokal begränsning.

En grupp voro sådana termer, som så vitt vi veta ej varit speciella för järn, utan vari även andra varor räknats såsom

läst, öre, fat = skeppund, lispund (norska termer: bismerpund och vet), mark eller skålpund, penning; de norska termerna våg och mål;

hundra, stor hundra, halvt hundra;

Mera speciella för järn synas ha varit:

1 järn

1 Blekingjärn

1 Kalmarjärn

1 jernklot, ett klot klimpjärn; räknas

i snes = 20 st.;

1 stycke = ett fjärdedels klot;

1 flis;

1 vekt järn;

1 skiva järn;

1 plogbill;

1 osmund, ett stycke osmund; 1 lispund osmund;

1 »udrakt jern».

Vad här uppräknats, är endast en uppräknings och vill icke giva någon antydning om den ena eller andra termens förhållande till den andra.

Som en orientering skola vi närmast redogöra för några uppgifter hos Nyrop. Han avtrycker några uppgifter rörande det danska riksrådets föreskrifter för Räntekammaren från åren 1647 och 1661, huru äldre jordeboksuppgifter skola omräknas för att i och för den nya beskattningen en enhetlighet skall kunna ernås för rikets olika landsdelar. I förordningen av 1647 omräknades vad varje gård tidigare skattat av olika sorters järn i tunnor hartkorn; i 1661 års förordning göres omräkningen i gällande mynt. Utan att fördjupa oss i beskattningsproblemen skola vi nedan diskutera siffrorna ur järn-synpunkt. I förordningen av 1647 föreskrives det sålunda beträffande gårdar, som tidigare skattat nedannämnda belopp i järn, följande:

6 pund orent järn sättes = 1 tunna hartkorn;

6 ärderbillar = $\frac{1}{2}$ tunna (= 4 skäppor) hartkorn;

1 järnklot = 2 skäppor hartkorn;

1 skiva järn = 1 skäppa hartkorn;

i 1661 års förordning åter följande:

järn, udräkt, 1 tt. (= pund) = 1 & (mark) (Gammal Renteri taxt), till 32 skilling (Ny Renteri taxt);

1 järnklot = $\frac{1}{8}$ ort (3 skilling) (Gammal Renteri taxt), till 24 skilling (Ny Renteri taxt);

Osmundjärn, 1 L tt. (= lispund), = 1 ort (24 skilling) (Gammal Renteri taxt), till 32 skilling (Ny Renteri taxt);

Osmund, 1 stycke = 3 skilling (Gammal Renteri taxt), till 4 skilling⁷ (Ny Renteri taxt).

Vad som först faller i ögonen, är, att det endast är ett slags järn, som under samma namn återfinnes i de båda förordningarna: 1 järnklot, i 1647 års = 2 skäppor hartkorn och i 1661 års = 24 skilling. — Har någon värdeförskjutning inträtt mellan åren 1647 och 1661, så har detta i alla fall ingen betydelse för relationerna mellan de olika värdeuppgifterna. Ett klot har varit dubbelt så värdefullt som en skiva och alltså ett stycke, som enligt kvitto av år 1600 är = ett fjärdedels klot, hälften så värdefullt som en skiva.

Ett stycke osmundjärn, som ersättes med 4 skilling är = ett åttiondels lispund osmundjärn, som ersättes med 32 skilling. Då ett danskt lispund vid mitten av 1600-talet var = 16 danska skålpund, vägde således ett stycke osmund 2 danska skålpund (således = 1 kilo). Härmed skulle — i den händelse ett stycke osmund 1661

⁷ I Rasmus Mortensen: Fra Vejle Vesteregn (1929) har arkivar Svend Aakjær sid. 62—64 ur citerade handlingar från 1500—1600-talen meddelat likartade uppgifter som de från Nyrop ovan anförda. Dessa äro i många fall föga samstämmade. För att endast annotera de olika klotvärdena uppges sålunda:

Rentekammarens Taxtebog: 1 pund eller 1 klot = 1 skäppa korn;

1 klot = 2 skivor järn = 1 skäppa korn. Rentekammer Taxter 1589—1648:

1 klot järn = 2 skäppor hartkorn.

Rostjeneste Taxt (Taxter 1589—1646):

1 klot järn = 3 skäppor hartkorn.

»Vanligast har väl varit, att ett klot varit = ett bismerpund järn d. v. s. 12 av våra pund.»

Vid studerandet av dessa siffror kan man otvivelaktigt instämma med författaren Rasmus Mortensen: »Man ved saa lidt».

hade varit = ett osmund under tidigare århundraden — osmundvikten vara konstaterad, men ett stycke osmund i 1661 års förordning var säkerligen något helt annat än medeltidens osmund.

Ett fjärdedels klot, = ett stycke, ersättes med 6 skilling, således med ett 50 % högre värde än ett stycke osmund. Får man därav sluta, att dessa »stycken» framstälts av olika slags järn? Det ligger väl då också nära tillhands att fråga sig, om »orent järn» i 1647 års förordning varit samma sorts järn, som i 1661 års kallades osmund järn.

Av de återstående sorterna: ärderbillar i 1647 års och »utrakt» järn i 1661 års (stångjärn) var den ena (från Skåne) en produkt från manufaktursmedjan och den andra på visst vis ett halvfabrikat. Ingendera är därför att jämföra med kloten klimpjärn och osmunden. Ha dessa senare varit namn på enligt olika metoder framställda råvaror eller har den ena varit »orent järn», en råvara, och den andra ett halvfabrikat av den förra? Ha de endast varit namn i olika landsdelar på en råvara, som i stort sett varit av samma beskaffenhet?

Från 1500-talets mitt föreligger en urkund⁸, som anger att i Danmark rikligt förekommit tre särskilt betecknade sorters järn. Hans Hansen »på vår och Kronans järnhytta uti vårt land Skåne» fick i ett brev av den 29 september, 1559, av konung Fredrik den andre fastställt den ersättning han skulle erhålla för visst arbete — och vilja vi låta giva honom för varje skeppund järnklot, som vi låta beställa hos honom att smida eller stöpa

till halva eller hela falkonetter, 4 daler (persskeppund) och för varje klot järn, han gör till stångjärn (udstrecker wdi Skenner) till kartoger, hjul eller »rader» eller till annat grovt arbete, 2 daler för varje fat »flijser» eller »Aasmund». Nyrop i sin avhandling om »Dansk jern» ställer frågan utan att själv besvara densamma: Vad menas i denna urkund med flijser? Nyrop sammanställer termen emellertid med en i en tysk handbok förekommande sådan »gekrausten Flossen» som beteckning för en viss sorts dåligt järn. Att »udrecke wdi Skenner» torde lämpligen kunna sammanställas med det i 1661 års danska, ovan citerade förordning omtalade »udrakt jern» som skattevara i äldre tider, vilken sorts järn väl måste uppfattas som samma produkt, som man i Sverige kallade stångjärn.

Som ett bidrag till tolkningen av uttrycket »flijser eller aasmund» i detta brev må efter ett uppslag av en dansk lexikograf, som observerat ovannämnda citat hos Nyrop, anföras följande.

Beteckningarna »flijser eller osmund» kan sannolikt icke avse samma slags järn, utan var sin i handeln vanligen förekommande sort. Två sådana sorter finnas omtalade i Rinmans Bergverkslexikon, vilka båda varit lämpliga för stångjärnsmide, d. v. s. att järnet skulle »udrækkes till Skinner». Rinman anger båda metoderna såsom på hans tid — 1700-talets senare hälft — föräldrade och nästan övergivna. Givetvis ha de en gång långt tidigare haft sin blomstringsperiod.

Sedan gammal tid smältes enligt Rinman järn i Tyskland i 2 sorters ugnar, nämligen i flossöfen och i stycköfen. Artskillnaden med avseende å smältningens

⁸ Tryckt hos Langebek: Norske Bergverker, sid. 416—417.

resultat var den, att järnet erhöles flytande ur flossöfen, medan i stycköfen efter smältningen låg en hopgyttrad färska på ugnsbotten.

Resultatet av smältningarna i flossöfen ha varit av två slag. Den ena sorten, som här intresserar oss mindre, var lämplig för ståltillverkning. Medan den andra, benämnd vek (weich) floss, varit det tackjärn, som blivit vitt eller skört av starkare malmsättning emot kolen vid slutet av blåsningen. Detta järn nyttjades i synnerhet till stångjärnssmide såsom mera lättsmält och bekvämt att vilja färska, men måste dock till den ändan först brännas eller uppglödgas i en särskild ugn (beskrivningen enligt Rinman). Den minsta enhet, vari järnet av detta slag beräknats, har varit flosseisen. Nu är frågan, om med flosseisen betecknats samma järn som brevets »flijsser».

Av notisen från år 1559 se vi, att flijssen såldes fatvis i handeln. Det borde sålunda kunna påträffas flerstädes såsom handelsvara. Så omtalar Falck-Muus s. 151, att det utom osmundjärn enligt räkenskaperna funnits i Norge ett från Sverige inköpt »vekt järn». Denna term torde väl få anses beteckna samma produkt som det hos Rinman omtalade resultat från de tyska flossöfen, weich floss. Detta senare kallades i Sverige även för loppejärn (Falck-Muus s. 131).

Att loppejärn till sin art är något helt annat än osmundjärn framgår av ett uttalande i ett brev från Kettil Pawalson till Sten Swantesson Sture, daterat Väsby 1516. Enligt brevets svenska utgivares mening är detta ställe den gamla kungsgården vid Sala (Salberget), som senare

blivit Bergshauptmansboställe.⁹ Brevskrivaren var tydligen konungens fogde över Salberget. På grund av bristen på järn, som behövdes för framställningen av silver ur malmen, begärde han av Sten Sture, att han ofördröjligen skulle sända honom 2,5 eller 3 läster loppejärn, om detta kunde fås, men icke osmundjärn, som icke dugde att smälta med. I ett samtida brev ber samma fogde Sten Sture att sända till Silverberget 6 läster loppejärn. Han visste således att Sten Sture hade tillgång till avsevärda mängder sådant järn, som omedelbart kunde levereras. Härav torde man vad som är av särdeles intresse kunna fastslå, att produktionen av dylikt järn vid medeltidens slut varit omfattande i Sverige, och att detta järn varit av ett annat slag än osmundjärn, för vilket fogden sade sig icke hava användning.

* *
*

Förflytta vi oss sedan till 1200-talet, så ha vi det bekanta stadgandet från Flensburg (och angränsande städer) där det föreskrives samma tull av 6 penningar för 100 Blekingjärn, för 100 Kalmarjärn och för 100 klimpjärn. Denna föreskrift torde väl böra förstås så, att det vanligen importerades järn av dessa 3 slag till hamnen. Förmodligen voro de till sitt utseende olika, så att man lätt skiljde dem, men deras värde var sådant, att för 100 stycken av var och en av de tre sorterna skulle betalas samma tull. Det kanske förtjänar påpekas, att icke här omtalats osmundjärn, som redan tidigare om-

⁹ Tryckt i Diplomatarium Dalekarlieum I: 226 efter Langebek: Anledning til en Historie om de norske Bergverkens Oprindelse og Fremvekst, Köpenhamn 1758.

talats i holländska och engelska tullräkenskaper (se von Friesens avhandling i Jernkontorets Annaler). Däremot möter klimpjärn, en järnsort, som senare även ofta finnes omtalad i Danmark, och som Falck-Muus även känner från Österdalen i Norge. Har man i Flensburg betecknat med Blekingjärn eller med Kalmarjärn det järn som i Holland och England benämnts osmundjärn?

Utom de minimienheter för olika slags järn, som redan diskuterats, förekommer mycket ofta beteckningen en mark eller ett skålpund järn, vilka termer synas ha varit synonyma. I det ovan behandlade värdesystemet, där alnen är minimienheten för vadmalen, och skäppan för säden, är marken minimienheten för metallerna. Som vi ovan sett har emellertid utom nämnda värdesystem i handeln med vissa metaller dessutom varit vanligt att sälja efter stycketal, exempelvis i snes, i hela och i halva hundraden. Enheten vid denna styckeräkning har säkerligen haft en fix vikt och marken (skålpundet) minimienheten i värdesystemet likaledes haft en sådan. Vet man något om förhållandet mellan dessa båda viktheter? Ha de varit en och densamma?

Övergå vi så att granska övriga ovan angivna termer, som äro bråkdelar av lästen, vilka sålunda ingå i det under medeltiden brukade värdesystemet. Det första, man kan observera, är, att jämte det vanliga värdesystemets termer finnas för några av dem synonyma: T. ex. termen fat, som brukats utom för järn exempelvis även för vin och tjära. Värdet för ett fat har varit detsamma som för ett skeppund. Bråkdelarna stodo i förhållande till lästen på följande vis: 1 läst (järn,

spannmål) = 8 öre = 12 skeppund (järn, spannmål) eller 12 fat = 24 örtugar = 96 våg (norsk term) = i Norge 288 lispund eller 240 lispund i Sverige = i Norge 152 mål (norsk term).

Som ovan framhållits förändrades förhållandet mellan den minsta enheten, »marken», och detta värdesystem på så sätt, att antalet enheter ökades eller minskades på värdeenhetsen, lästen och dess bråkdelar, alltefter som priserna stego eller föllo. Om vi granska de hos Falck-Muus meddelade uppgifterna härom, så torde den till sin innebörd äldsta hos honom anförda uppgiften vara hämtad från Rinmans Bergverkslexikon. Rinman omtalar där, II s. 235, att uti jordboksräntan (i Sverige) 24 osmund svarade mot ett öre. Alltså 192 osmund svarade mot en mark osmund allt intill början av 1630-talet, »då ständiga hemmansräntan sattes». Varifrån Rinman tagit denna uppgift, förmäles icke, men den måste stamma från en skatteläggning, som är mycket mycket äldre än 1600-talet. Förhållandet 1 mark — 8 öre — 24 örtugar = 192 penningar tillhör 1100-talet i Uppland. När silvermyntningen då ordnades gick det 192 penningar av vägt silver på silvermarken i Svealand.

Fanns det ej fler osmund än penningar på den vägda marken, hade sålunda en osmund så högt värde, som en penning vägt silver. På Magnus Erikssons tid — mitten av 1300-talet — var relationen mellan vägt silver och en mark = läst = 8 öre = 12 fat eller skeppund = 24 örtugar = 240 lispund = 5760 penningar eller 5760 osmund. Man får vid granskandet av dessa siffror anta antingen att ett betydande prisfall ägt rum på osmunden

eller att osmunden förändrats i kvalitet och därför ökat i antal på lästen. »Under Medeltiden» här enligt Falck-Muus sid. 167 utan närmare angivande av tidpunkten en läst innehållit 12 fat à 4 »storhundraden» (= 480 st. per fat), vilket är en läst = 5760 osmund. Med de starka växlingar i värdet, som ägt rum under medeltiden, är beteckningen »under medeltiden» tydligen mycket vag. Eljest bör först observeras, att antalet osmund även i detta fall stämmer med antalet penningar på den vägda marken under Magnus Erikssons tid. Då väckes till liv en annan fråga. Räknades på hans tid verkligen med storhundraden à 120 st. på fatet? Varför ej lika gärna med vanliga hundraden à 96 stycken — då man också får ett stycketal av 480 på fatet? — Som vi nedan närmare skola diskutera har hundradet en gång blivit en värdeenhets från att ha varit en siffra, ehuru vi icke ännu tilltro oss att fastställa den tidpunkt, när denna ändring skett.

Efter 1300-talets mitt har sannolikt järnutvinningen i Sverige blivit allt mer och mer betydande, och därmed följde, att värdet för enheten sjönk allt mer. När antalet osmund på fatet blev 540 (Falck-Muus kallar detta för fyra och ett halft storhundrade, jag för 5 hundraden à 108 stycken), är ej enheten = osmunden mycket värd. Ännu mindre blir den det, när man räknar 120 st. på hundradet, fatet = 600. På Gustav Vasas tid var det stora omkastningar i varuprisen och man vet, att han sökte hindra priset därhän, att det ej skulle få räknas 600 osmund på fatet, vilket var = 7200 dylika på lästen, men han lyckades ej genomföra sina önsknings. Med dessa här återgiv-

na siffror för ögonen, kan man ej annat än fråga sig, om icke det föreligger något missförstånd i det ovan anförda citatet hos Rinman, ty ett sådant prisfall, som dessa siffror antyda, anger närmast, att såsom ovan framhållits med osmund i hans källa menats något annat än under senare tider. Lättast att tyda saken torde vara att anta, att marken = 192 Osmund stått kvar i jordeböckerna som skattegrund från den tid, då en mark vid Knut Erikssons härreform i Sverige infördes som beskattningsenhet för avlösningen av krigstjänst. Men i så fall skulle den ha funnits kvar i böckerna endast som värderingsgrund. Med järnhanteringens uppsving hade järnet in på 1500-talet blivit så billigt, att dessa jordeboksuppgifter ej längre svarade mot något 1500-tals värde på järn.

Med detta har jag i korthet sökt utreda, varför ej Falck-Muus på den väg han försökt komma fram, kunnat finna annat än förvirring i uppgifterna om vikterna. »Vikten» är nämligen ej för den medeltida åskådningen = ett visst antal kilogram utan ett värde, som kunde fyllas med olika varor i olika mängd alltefter prisvariationerna, alldeles som det engelska pundet i våra dagar täckes dag från dag med ett olika antal kronor.

Å andra sidan har säkert osmunden haft en fix vikt = så och så många gram, men dess tyngd kan ej nås genom division från enheterna i värdesystemet. Osmundens vikt (i modern mening) har fixerats i anslutning till något allmänt i Europa spritt viktsystem, som lånats till nordborna genom handels förmedling: den romerska libran, kölnermarken eller Troymarken.

Vad så vissa räkneenheter beträffar, har med dem skett en förskjutning i uppfattningen; så till exempel i fråga om hela och halva hundraden. Från att ett hundrade järn en gång varit ett hundra järnenheter, blev även hundradet en värdeenhet, som täcktes alltefter värdet på järn steg eller sjönk med ett olika antal järnenheter. Så vitt jag förstår har det exempelvis i Västerås stift räknats cirka 89 järn för hundradet år 1432. Enligt ett detta år i Västerås daterat brev sålde Erik Philipsson till fogden Jösse Eriksson tvänne gårdar i Färnebo socken i Norrbo härad. Den ena låg för 5 öres landjord och räntade 2 fat järn till avrad, den andra låg för 4 och ett halft öre landjord och räntade 800 järn.¹⁰ Räntan för ett halft öre landjord var sålunda 90 järn; 2 fat voro sålunda likamed omkring 890 järn och ett fat järn hälften eller 445 järn. Som det skulle gå fem hundraden på fatet, betalades det tydligen då cirka 89 järn för varje värdeenhet om 100 järn. Senare sjönk järnets värde, så att man för ett hundrade erlade 120 järn. Det är detta, som i den historiska litteraturen ofta kallats för »storhundrade» och inom järnhandeln i Norden var vanligt under en längre period under 1400-talet och även senare (se Falck-Muus). Från England finnes enligt ett citat hos nämnda författare, en uppgift som torde visa, att järnet en gång i detta land undergått en så betydande värdestegring, att det endast skulle ha räknats 25 enheter på hundradet.

*

¹⁰ Langebek: Om de norske Bergverker, Köpenhamn 1758 s. 338.

Här har icke kunnat upptagas till detaljgranskning de sifferuppgifter, som Falck-Muus anfört, för att detaljerat uppvisa, varför hans uppfattning i särskilda fall fört till mindre trovärdiga resultat. För den, som fasthåller här ovan anförda tankegång, är det emellertid klart, att han icke löst sin problemställning i fråga om osmundvikten. För att ge svar på frågan om tyngden av de olika medeltida järnenheterna och likaså i fråga om värdefluktuationerna på järn under medeltiden och renässansen måste vi ha till vårt förfogande ett långt rikare och tydligare arkivmaterial. Vi behöva även gynnas av långt flere fynd av järnbitar och halvfabrikat av järn för att ur studiet av sådana kunna få fram ovan eftersträfvade resultat. En förnyad granskning av ett rikare arkivmaterial och nya lyckliga fynd äro behövlige. Då det ej finnes någon anledning att misströsta vare sig om en rikare tillgång till källmaterial eller, då så många utgrävningar årligen äro under utförande, om nya fynd, skall väl den tidpunkt ej vara så långt avlägsen, då för många av de punkter, vid vilka vi ovan satt frågetecken, dessa frågetecken skola kunna strykas.

JELLINGE—VENDEL.

Professor Curt Weibull har för några år sedan i sin bok »Sveriges och Danmarks äldsta historia. En orientering», Lund 1922, framställt en hypotes om järnhanteringsens betydelse för Vendel-Upsalakonungarna, vilken hypotes på sin tid väckte icke obetydlig uppmärksamhet, nämligen, att grundvalen för denna kungaätt ekonomiska och därmed även

politiska makt vore att söka däri, att ätten behärskade avkastningen av gruvfälten i Norra Upland. De bergshistoriskt kunnige trodde emellertid icke på, att något bergsbruk funnits i Sverige under Vendeltid.

Terrängundersökningarna under senare år i Norra Upland och i angränsande delar av Västmanland, Dalarna och Gästrikland ha emellertid visat, att en för sin tid omfattande järnhantering, baserad på sjö- och myrmalmer, redan på den tiden mycket väl har kunnat äga rum i dessa trakter. Den hövdinge- eller kungaätt — vad vi nu vilja kalla den — som behärskat avkastningen från ovan skizzerade järnproducerande landsdelar, hade säkerligen ett mycket starkt ekonomiskt övertag i kampen om den politiska ledningen i Mälardalen under Vendeltid och Vikingatid. Visserligen voro de tillskott i förmögenhet, som järnhanteringen då kunde giva, sedda med vår tids ögon ej så märkliga, men efter den tidens förhållande voro de tillräckliga att slå ut konkurrenterna om den högsta politiska makten i landskapen kring Mälaren. Allting måste ju ses med samtidens ögon, om man vill få de rätta proportionerna.

Som resultat av studierna över järnhanteringen på Jylland ligger det nära till hands att framställa en liknande hypotes som grundval för det danska rikets enande i en konungs hand vid mitten av 900-talet. Sedan länge har det förvånat mig, att det monument, som rests över konung Gorm och hans drottning Tyra av deras son Harald, som samlade hela Danmark under sin spira och som kristnade alla danerna, vilket monument är av den storvulenhet, att det saknar motstycke i det

förkristna Norden, placerats på en ort, som icke på något sätt under historisk tid framträtt i historien. Vid Jellinge fanns visserligen i senare tider en mindre kungsgård, där konungen någon gång övernattade under resorna mellan slotten, men någon betydelse hade icke platsen. Varför valde Harald, som samlat hela Danmark i sin hand, denna efter våra begrepp obetydliga ort i sitt rike till resande av detta enastående gravmonument över föräldrarna. Helt visst därför, att hans ätt hört hemma på platsen och därför att han önskade, att föräldrarnas monument skulle resas i deras fäders bygd. Vilken förutsättning hade en hövdingeätt från denna bygd att i konkurrensen om den politiska makten i riket slå ut sina medtävlare? Jo — järnet.

Den del av Jylland, där Jellinge är beläget, har nämligen till skillnad mot andra landsdelar haft den förmånen att äga ej blott rik tillgång till myrsmalm utan även kol i behöfliga mängder till bränsle för smältningen. Huvudmassan av fyndplatserna för resterna av den äldre järnhanteringen på Jylland äro belägna inom ett bälte, som börjar norr om Skanderborg och som sedan går söderut, kanske med någon dragning mot kusten av Lilla bält till trakten kring Vejle.

Den naturliga exporthamnen för produkterna inom detta område har den vid en djupt inskärande vik belägna staden Vejle varit. I denna löpa ännu flere av huvudvägarna från Jyllands viktigare städer och slott samman och amtet är uppkallat efter denna stad. Endast några kilometer från denna hamn ligger emellertid Jellinge och den hövdingeätt, som behärskade trakten under förkristen tid,

var herre över en landsända, där järnet kom till, och som sådan hade den en inkomstkälla, som var säkrare och mer inkomstbringande än de andras, som konkurrerade om makten i riket. Denna ätt nådde därför fram till en sådan förmögenhet och makt, att den samlade Danmark till ett rike.

Järnet skulle således även här liksom för Vendel-Upsalaätten i Mälardalen varit kraftkällan, varur rikets enhet skapades. Sedan väl en gång makten i riket vunnits, var givetvis icke längre denna

landsdel lämplig att bibehålla som centrum för riksledningen i Danmark. Denna tvangs av omständigheterna att flytta till för riksförvaltningen mer tjänliga orter, och kungaättens fädernebygd skulle helt fallit ur minnet, om icke de på hedniskt vis byggda väldiga gravkullarna och de i Norden enastående monumenten för eftervärden vittnat om, att i detta järnbäraland ligger den siste fylkeskonungen högsatt, den konung vars son lyckades samla allt Danmark till en politisk enhet och kristna alla daner.

KANONEXPORT FRÅN HUSEBY BRUK ÅR 1653.

På de första sidorna av årgången Rig 1932 har disponenten doktor Carl Sahlin behandlat Huseby bruk i Småland sådant bruket såg ut år 1642. I den danske historikern Suhms skrift: »Anledning till en historie om de norske bergverkens oprindelse og fremvezt» i första serien av Videnskabernes Selskabs skrifter, Köpenhamn 1758, finnes en notis om samma Huseby bruks produktion. Denna Suhms avhandling omfattar som bekant till endast en ringa del de norska brukens historia, utan är till största delen en översikt över järnhantering i de nordiska länderna. Så innehåller den bland annat en värdefull samling urkunder från Sverige, till vilka många av originalen enligt uppgift sedan dess gått förlorade. Många av Suhms synpunkter och uttalanden kunna knappast anses vara föråldrade, åtminstone har forskningen, vilken som bekant varit föga omfattande inom dessa områden, icke förrän på allra sista tiden gjort några framsteg från hans dagar.

Uppgifterna om Huseby finnes i ett av konung Fredrik II i Köpenhamn den 26 febr. 1653 utfärdat brev till länsmanen herr Nils Krabbe på Sölvesborgs slott i Blekinge. Konungen meddelar där, att han fått veta, att Huseby bruks direktörer och participianter skola ha liggande till salu vid »Boekulls» hamnplats i Blekinge (senare Karlshamn) 87 åttapundiga stycken och 8 tolfpundiga stycken med 50 skott till varje kanon. Konungen uppdrar åt slottshövitsmannen att genast träda i förhandling med bruket om inköp av dessa till billigaste pris, men han finge dock ej avsluta köpet, utan detta skulle bero på konungens ratifikation. Konungen har under hand redan fått ett salupris på 8 riksdaler för varje skeppund, som kanonerna vägde, och 6 riksdaler skeppundet för kanonkulorna, men han synes tro, att han skulle kunna få dem billigare. På säljarens risk skulle konungen sedan på egna fartyg avhäm-

ta alltsammans från hamnen. När de proberats i Köpenhamn skulle säljarne strax få kontant betalning.

Av brevet få vi sålunda veta, att produktionen redan under brukets första åttionde varit så omfattande, att man kunde lagra för export i den för bruket bäst belägna hamnen i Blekinge, som då hörde under den danska kronan. Konung Fredrik var synbarligen ivrig att utöka sitt

artilleri, när han fått veta, att ett så stort antal kanoner funnes till salu inom riket och Huseby bruks ägare synas icke haft några betänkligheter att sälja till den danske kungen, ehuru de väl knappast kunde antaga, att den vid Brömse bro år 1645 avslutade freden mellan Sverige och Danmark lika litet som någon tidigare fred skulle trots formuleringar i traktaten komma att bliva evig.

BERIKTIGANDE TILL SID. 54.

I Rig 1932 n:ris 1—2 s. 54 omnämnes oriktigt ett Totila-mynt i samband med ett skattefynd från en bergsklint mellan »Kimmeröks bruket och Beck bruket» i Brännkyrka socken i Södermanland. Enligt inventarieförteckningarna benämnes visserligen detta mynt ett konung Totils mynt, men synbarligen hänsyftar detta på en Peringskiölds uppgift i hans 1725 tryckta arbete »Ättartal för Swea och

Götha Konunga Hus», s. 90, vari omnämnes och avbildas två dylika mynt, tillskrivna en konung Tutil eller Totil, en »Götha Konung», som skulle hava levat omkring 980 och varit stamfader för sverkerska ätten. I verkligheten utgöres ifrågavarande mynt av Hedeby attribuerade s. k. halvbrakteater, vilka torde tillhöra 900-talets mitt.

NYARE FORSKNING ÖVER SVENSK BYGGNADSHISTORIA.

ETT FÖRSÖK TILL ÖVERBLICK ÖVER LITTERATUREN.

AV

ERIK LUNDBERG.

Söker man göra sig reda för vad som framför allt utmärker vår byggnadshistoriska forskning under de senaste decennierna blir säkerligen resultatet att insamlandet av nytt kunskapsmaterial träder fram såsom överskyggande allt annat. Vi ha under 20 à 25 års tid fått det ena stycket efter det andra av vårt monumentbestånd framlagt i merendels mycket goda publikationer. Vitterhetsakademien hade redan tidigt genom Emil Ekhoff påbörjat en serie av sådana, kännetecknade av utomordentlig noggrannhet i just beskrivning och tydning av själva materialet. En av dessa Ekhoffs publikationer, *Visby Ringmur*, har ännu ej blivit fullt färdig men väntas inom kort. Arbetet har fullföljts av Otto Janse. Ekhoffs *S. Clemens kyrka i Visby* (1912) samt *Svenska stavkyrkor* (1914—16) fylla höga anspråk på omsorgsfullt materialframläggande.

Men det stora samlande greppet gavs dock av Sigurd Curman och Johnny Roosval genom startandet av *Sveriges Kyrkor, konsthistoriska inventarium*, varav nu (sedan 1912) 39 häften utkommit, behandlande kyrkor i Dalarna, Medelpad, Värmland, Dalsland, Uppland, Stockholm, Ös-

ter- och Västergötland, å Gotland, i Blekinge och nu senast även i Skåne och Gästrikland. Tyvärr ha just f. n. de ekonomiska svårigheterna rest hinder för arbetets snabba fortsättande, men man hoppas, att möjligheter snart skola yppa sig. Naturligtvis ha de sedan lång tid pågående tyska och österrikiska inventeringarna varit förebildande för *Sveriges Kyrkor*. För oss betydde verkets påbörjande i många avseenden en ny tid, en tid av systematiskt planlagd, noggrann undersökning av byggnadsverken själva, av monumentbeståndets intensiva studium. Det gällde att grundligt inventera *vårt eget*, att icke länge nöja sig med vad som tillfälligtvis var tillgängligt, utan att planmässigt genomstudera det hela. Ingen, som haft lyckan att under de båda utgivarnas ledning få arbeta i deras »vingård» kan förgäta den entusiasm varmed arbetet bedrevs. För den ene av dessa båda, vår nuvarande Riksantikvarie, Sigurd Curman, som varit den drivande kraften i åtskilliga andra inventerings- och publiceringsföretag, ledde vägen redan från början till monumentens *vård*. Vad han där uträttat ligger utanför gränserna för denna översikt, men det torde

vara riktigt att här framhäva huru nära den fornminnesvårdande verksamhetens organisering är släkt med kravet på verkligt vetenskaplig kunskap om vårt monumentbestånd. Det har i lika hög grad gällt att i så stor utsträckning som möjligt vårda och skydda mot förstörelse de märkligare byggnadsverken själva som att genom avbildning i teckning, uppmätning eller fotografi bevara åtminstone något, samt dessutom samla en överblickbar representation av vad vi äga, i och för fornminnesvårdens planmässiga bedrivande. I många fall utgör denna avbildning numera allt vad vi ha kvar, sedan åtskilliga av den nya tidens på alla områden ingripande och omstörtande nydaningar blivit genomförda. Nydaningsprocessen ifråga fortgår ju alltså jämt med snarare tilltagande än avtagande styrka och fortfarande måste ofta fornminnesvården kraftigt inskrida för att rädda, i större eller mindre utsträckning, äldre kulturminnesmärken. På många områden hotar dock inom kort den fullständiga förintelsen av den gamla kulturens uttrycksformer (exempelvis ifråga om allmogens byggnadsväsen). I och för sig finns naturligtvis ingenting att invända mot den nya tidens hygieniska och ekonomiska eller andra berättigade krav, tvärtom måste man ju glädja sig åt framstegen. Men mot onödig förstörelse eller brådstörtad omdaning utan hänsyn ha vi dock rättighet och skyldighet att värna våra minnesmärken. Och med den snabba takt, vari nydaningen sker, fordras härtill en spänd vaksamhet.

Otvivelaktigt torde också vara att vår tids särmärke gentemot närmast föregående perioder är just strävan att vårda, skydda och bevara, i möjligast »dokumentaris-

ka» skick, vårt monumentbestånd undan förvanskning och förintelse eller att genom brett lagda inventeringar och uppmätningar samt annat avbildande bevara åtminstone i denna form vad äldre tider skapat av betydelse.

Medeltidsforskningen har helt naturligt jämsides med *Sveriges Kyrkors* utgivande haft en blomstringstid. Efter de grundläggande tidigare arbetena av Roosval om gotländska kyrkor (1911) och om våra landskyrkor (i *Svensk Konsthistoria*) m. m. samt senare bl. a. om den gotländska stenskulpturen, av Curman om klosterarkitekturen; efter Otto Rydbeck och Evert Wrangels avhandlingar och studier över Lunds domkyrka och andra sydsvenska monument (Rydbeck: *Studier i Lunds domkyrkas byggnadshistoria*, 1915, m. m., samt sammanfattande i *Lunds domkyrkas byggnadshistoria 1923*; Wrangel har sammanfattat och utvidgat sina tidigare studier bl. a. i *Lunds domkyrkas konsthistoria 1923*) samt Hugo Fröléns arbete om *Nordens befästa rundkyrkor* (1911) ha följt en hel rad av yngre forskares arbeten. Anders Rolands omfattande forskningar och sällsynt vidsträckta kunskaper ha tyvärr blott i enstaka små uppsatser utmyntats. Hans fotografisamling (i A. T. A.) har stort värde redan den. Ernst Fischer fortsatte lyckligtvis Rolands arbete beträffande västgötakyrkorna i avhandlingar av stort värde (1918 o. 1920). Henrik Cornell har givit en översikt av Norrlands kyrkliga konst (1918) samt har studerat Sigtunakyrkorna ingående (1919). Viktiga bidrag rörande dessas tolkning har Bengt Thordeman lämnat (i *Dikt och Studie* 1922 och *Fornvännen* 1924). William Andersson har i brett lagda publikationer sökt

genomföra ganska radikala omläggningar av forskningen över sydsvenska byggnader (se nedan). Ragnar Blomquist har studerat det småländska materialet i anslutning till Wrangels forskningar (*Studier i Smålands romanska stenkonst*, 1929). Sten Anjous avhandling om *Det heliga korsets kyrka i Dalby* (1930) och de i denna kyrka företagna utgrävningarna fyller höga anspråk bl. a. såsom materialpublikation. Theodor Wählin har i spridda uppsatser och skrifter lagt fram sina olika undersökningar av skånska kyrkor.

Axel L. Romdahls mångåriga forskningar över Linköpings domkyrkas byggnadshistoria ha efter en lång svit av förstudier nyss erhållit sin slutliga sammanfattning i en monumental volym (1932). Samme författare har även studerat Skaradömens historia (i *Gammal Konst* 1916).

Av betydelse för en slutgiltig behandling av Uppsala domkyrkas byggnadshistoria är N. J. Söderbergs *Uppsala domkyrkas restaurering 1885—93* (1923—24). Martin Olssons *Riddarholmskyrkan* (1918) ger resultatet av en ingående undersökning i samband med den senaste stora restaureringen. Otto Frödins utgrävningar i Alvastra ha lämnat synnerligen rikt resultat (*Alvastrabygden under medeltiden*, 1919, m. m.).

En översikt av en större monumentgrupp, grundad på noggranna materialsamlingar och sammanställningar, utgör Gerda Boëthius *De tegelornrade gråstenskyrkorna i Norra Svealand* (1921). Bertil Berthelons forskningar över Birgittinernas byggnadskonst ha ännu blott i smärre uppsatser delvis publicerats (Tid-

skrift för konsthistoria 1929, Fornvännen 1926 o. 28).

Decenniet 1910—20 stod nog i ganska hög grad i *Sveriges Kyrkors* tecken. Men samtidigt och i vissa fall redan tidigare började även andra ämnesgrupper att göra sig gällande och flera vad dessa ha senare trätt starkt i förgrunden. Sålunda har inventeringen av herregårdar och prästgårdar samt stadsbebyggelse länge absorberat den studerande ungdomens intresse. I mycket hög grad har detta även varit fallet med forskningen rörande allmogens byggnadskultur.

Genom Osvald Siréns Stockholms- och Tessinforskningar frambragtes ett stort, i viss omfattning nytt material. Detsamma gäller även Ragnar Josephssons *Borgarhus i Gamla Stockholm* (1916), som förde Sveriges Kyrkors metoder över på stadens bostadshusområde. Josephsson utnyttjade här samfundet St. Eriks inventeringsarbete. St. Erik har för de stockholmska borgarbyggnaderna genomfört ett storartat verk, som påbörjades redan 1906 under Gustav Uppmarks ledning samt ännu alltjämt pågår, men som tyvärr utöver första början i Josephssons bok icke i större utsträckning är publicerat. Vissa smakbitar, och mycket värdefulla sådana, har dock Gösta Selling gjort tillgängliga (*Kungsholmen*, 1926, *Säterier och gamla gårdar i Stockholmstrakten*, 1928, samt, tillsammans med Gustav Näsström, *Södra Djurgården*, 1930). Av särskilt stort värde är Sellings avhandling om Stockholms malmgårdar, i Gamla Svenska städernas Stockholmshäfte. Selling, som länge haft ledningen av arbetet, har i årsboken för år 1929 lämnat en översikt över

vad som utträttats. Gustav Upmarks namn är oupplösligt förknippat med detta St. Eriks stora arbete.

Rådet till skydd för Stockholms skönhet har, särskilt med fornminnesvårdande syfte, gjort stora insatser å samma område. Tord O:son Nordberg har härvid såsom Rådets rapportör genomfört ett stort antal noggranna undersökningar vid rivningar och ombyggnader. Ett antal av dessa undersökningar har han också publicerat, på ett verkligt mönstergillt sätt (*De kulturhistoriska grävningarna på Stockholms slott*, i St. Eriks årsbok 1924 o. 1925; *Spökslottet*, sammastädes 1927—28, *Rosenhaneska huset*, Rig 1929, *Stadsplaneregleringen i Staden mellan broarna och det gamla Svartbrödraklostret*, i St. Eriks årsbok 1929. *Vattenfallsstyrelsens fastigheter*, *De gamla byggnaderna*, 1931, samt *Fynden vid slussplan och den senmedeltida stadsmurcn* i St. Eriks årsbok 1932; m. m.). Sveriges Kyrkors standard är här upprätthållen och i fråga om utförlig noggrannhet ibland överträffad.

Goda insatser på samma arbetsfält hava även bl. a. Nils G. Wollin gjort (*Kungsträdgården*, i St. Eriks årsbok 1923—24, *Karl den tolfte's torg*, sammastädes 1925, *Lantmäteristyrelsens hus*, i Svenska lantmäteriet 1628—1928; 1928). Man kan icke nog kraftigt framhålla vikten av fortsatt publicering på Stockholmshusområdet.

Slottens och Herregårdarnas kulturmiljö har fått sin beskärda del av »inventeringsdecenniernas» arbetslust. *Svenska Slott och Herresäten* har i sina tre olika serier kunnat och kan alltjämt ge en all-

män skumning bland de förnämsta, av dessa anläggningar. Gustav Upmark har även här bidragit. En mängd av verkets beskrivningar äro författade av honom. I några fall har plats kunnat beredas åt omsorgsfullare behandling av viktigare monument. Man gläder sig åt att detta genomförts för Rosersberg, Ekolsund, Haga och Ulriksdal i den nu utkommande serien. Nils G. Wollins gedigna undersökningar ha här fått tillbörligt utrymme.

En mängd värdefullt material även från mindre herregårdar har insamlats av Nordiska museet genom omfattande expeditioner, ledda av Sigurd Wallin och till en del av Arvid Bäckström. Undersökningar hava även utförts å prästgårdarna. Av det ytterst intressanta och märkliga materialet har tyvärr icke mycket publicerats. En aning om dess halt kan man få i *Västgötagårdar*, utgiven med anledning av utställningen i Skara 1932, samt i spridda tidskriftsartiklar m. m. En gedigen, ehuru föga omfångsrik monografi är Sigurd Wallins *Lassåna bruk*. Nordiska museets årsbok för år 1932 erbjuder för Skogaholms vidkommande åtskilligt av intresse. I fråga om till Skansen flyttade byggnader föreligga utmärkta publikationer. Den hittills mest systematiska behandlingen härstammar från Manne Hofrén, *Kalmar läns herregårdar* (i Rig 1926). Av största betydelse äro även de uppsatser som Sigurd Wallin publicerat i *Svenska Kulturbilder*. Landsortsmuseerna ha i de flesta fall samarbetat med Nordiska museet i undersöknings-expeditionerna, vilka överhuvudtaget höra till de värdefullaste insatser, som under de båda senaste decennierna företagits inom byggnadshistoriens område.

Detsamma gäller om de expeditioner, som Nordiska museets andra huvudavdelning under en lång följd av år utsänt för utforskande av allmogekultur. En god del av dessa undersökningar ha avsett byggnadskonstens område, och man kan lugnt säga att de metoder som använts och den energi som nedlagts av Sigurd Erixon och hans många medhjälpare äro värda att tagas såsom förebild för andra områden av byggnadsforskning. Utöver Erixons tidigare skrifter (*Några bidrag till det nordiska husets historia*, i Fataburen 1917; *Skultuna Bruks Historia*, 1921; *Svenska gårdstyper*, i Rig 1919; *Gården och familjen*, i Etnologiska studier tillägnad N. E. Hammarstedt 1921, *Svensk byggnadskultur och dess geografi*, i Ymer 1922 m. fl.) har i det av honom och Sigurd Wallin utgivna samlingsverket *Svenska Kulturbilder* en mängd material gjorts tillgängligt av Erixon. Hans och Wallins många lärjungar ha sammanställt meddelat viktiga forskningsresultat. Särskilt må nämnas Sven T. Kjellbergs och Manne Hofréns bidrag om göteborgshus och militära boställen.

Till det mest imponerande i svensk kulturforskning under senare år måste den kulturhistoriska avdelningen av Göteborgsutställningen 1923 räknas, liksom den publikationsserie, som med anledning av stadens jubileum vid samma tillfälle utgavs. Denna serie omfattar en mångfald rent byggnadshistoriska framställningar, vilka tillsammans utgöra en storlagen inventering av västsvenska monument. Å medeltidens område rör sig Carl R. af Ugglas märkliga och förkommande stadsforskningar ytterst viktiga volym *Lödöse*, vilken erbjuder en outtömlig källa

till kunskap om medeltidsstadens förhållanden. Sixten Strömboms *Forskningar på platsen för det forna Nya Lödöse* lämnar betydelsefulla bidrag till kunskapen om något yngre stadsanläggningar. Albert Lilienbergs volym om stadsbildningar i Götaälvområdet har även stort intresse. Ernst Fischers *Göteborgs landområden* utgör en motsvarighet till vissa av St. Eriks stockholmsinventeringar. Slutligen har man utsträckt serien till att omfatta även en volym om *Läckö slott och de De la Gardieska monumentalbyggnaderna i Västergötland*, författad av August Hahr.

En komplettering av den märkliga publikationssvit, varmed Göteborgs stad lämnat sitt synnerligen betydande tillskott till monumentinventeringen i vårt land, erbjuder Arvid Bäckströms *Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814* (1923).

Även andra städer hava utgivit viktiga arbeten om sin historia och utveckling, ehuru i regel den byggnadsmässiga synpunkten är ställd något i skymundan. Ett undantag härifrån utgör *Ronneby byggnadshistoria under 1700-talet och början av 1800-talet* av Sigurd Erixon och Sven T. Kjellberg (1918), vilken är grundläggande för stadsbostadsundersökningar i allmänhet. I detta sammanhang må även framhävas de forskningar, som utförts i samband med byggnadsvården i t. ex. Hälsingborg och Kalmar av respektive Torsten Mårtensson och Manne Hofrén (ex. i Svenska kulturbilder samt i Rig 1925). Sådana undersökningar ha i ett stort antal fall, i samarbete mellan Nordiska museets högreståndsavdelning (Sigurd Wallin) och ortsmuseerna, bedrivits i åtskilliga svenska städer. Endast en

bråkdel är dock publicerad. Vad som utanför arkiven finnes tillgängligt är huvudsakligen att söka i det betydelsefulla verket *Gamla Svenska Städer*, ursprungligen startat av en rad framstående arkitekter, sedermera genomfört under Sigurd Walins ledning. En stor mängd av våra äldre städer ha i detta verk erhållit monografisk behandling av största betydelse för stadsplane- och stadsbyggnadsforskningen.

De olika städernas historieskrivning äger som nämnt i regel rent allmänhistorisk läggning och kan här icke medtagas, ehuru i de flesta fall av allra största betydelse för byggnadshistorisk forskning.

Detsamma gäller om den synnerligen rika litteratur, oftast av betydande värde, varav hembygdsrörelsens olika organs organ överflöda. Det ligger tyvärr helt utanför mina möjligheter att nu söka överblicka denna litteratur, som rätt utnyttjad, erbjuder en synnerligen värdefull källa även för byggnadsforskningen. Måhända kan tillfälle till en granskning givas framdeles.

Ett område, som icke erbjuder så överskådligt rikt monumentbestånd som nyare tidens slott, herregårdar, borgarhus, bondgårdar eller landskyrkor, och som bredvid inventeringen av allt detta kommit att ställas något i skymundan, utgör den medeltida profanbyggnadskonsten. I några allmänt hållna översikter (*Nordiska adelsborgar från medeltiden och renässansen*, 1927, *Nordiska borgar*, 1930) har August Hahr sökt sammanställa det mera kända materialet. I en bok om Uppsala forna ärkebiskopsborg (1932) har samme författare monografiskt behandlat ett viktigt monument.

Bengt Thordeman har framlagt om sorgsfulla undersökningar rörande Vikshuset (1927), biskopshuset i Strängnäs (*Strängnäs läroverkshus* 1926) m. fl. viktiga byggnader. Kurt von Schmalensee lämnar en utmärkt redogörelse för undersökningar av Tynnelsö slott (Rig 1929). Torpa hus har varit föremål för undersökningar av flera forskare, bl. a. Axel L. Romdahl (*Svenska Kulturbilder*) och Sven Brandel. Den sistnämnde har nedlagt ett synnerligen förtjänstfullt materialsamlingsarbete ifråga om våra medeltidsborgar, vilket han tyvärr icke hann fullfölja före sin bortgång, men delvis, vid ett tidigare stadium av sitt arbete, publicerat i *Bo Jonssons borg vid Bjärka Säby* (1929, i det storstilade godsbeskrivningsverket över Bjärka Säby). En omsorgsfull publikation utgör Nordström-Dahlanders *Örebro Slott* (1908). Bror Schnittgers och Hanna Rydhs *Aranäs* 1927 är likaledes av stort värde. Ärland Noreens *Läcköundersökningar* äro även synnerligen viktiga. Av alldeles särskilt stor betydelse äro Torsten Mårtenssons vittgående undersökningar rörande Hålsingborgs Kärna, vilka väntas i tryck inom kort.

Sven Kjellbergs *Nyköpingshus* och författarens *Linköpings slott* båda i Svenska Slott och Herresäten (ny följd) meddela nyare byggnadsundersökningsresultat. Den senare anläggningen har vid nu avslutad restaurering ytterligare studerats av Bengt Cnattingius, men resultaten äro ännu ej publicerade.

Det hittills förnämsta arbetet å detta område utgör emellertid Bengt Thordemans avhandling om *Alsnö hus* (1920), vilket arbete till en del syftar långt utan-

för monumentinventeringens ram, vilket f. ö. nog kan sägas även om annat som ovan nämnts, ehuru i mindre hög grad.

Martin Olssons undersökningar om Stockholms gamla slott samt om Kalmar slott, vilkas publicering är att vänta, synas komma att utgöra nästa betydande verk rörande medeltidsborgens studium. Ett förarbete har Olsson publicerat i St. Eriks årsbok 1929, andra i Fornvännen 1932 och i Svenska Fornminnesföreningens festskrift till H. K. H. Kronprinsen 1932.

I fråga om de forna danska provinserna har August Hahr med hjälp av en hel rad av medarbetare lämnat en inventeringspublikation, *Skånska Borgar* (1922). Andra bidrag ha lämnats av Pär Axel Olsson (*Skånska Herreborgar*, 1922), Otto Rydbeck (*Glimmingehus*, 1927), Nils Lithberg (i Tidskr. för Skåneland 4), Sten Anjou (i Fornvännen 1926 o. 27), Karl Berlin (*Malmöhus*, 1928), författaren (om Malmöhus och Månstorp, i Skånska föreningens för byggnadskultur publikation för år 1932, i Die Denkmalfleige 1930 samt i Skånes Hembygdsförbunds årsbok 1932) m. fl.

Av mycket stor betydelse äro Lithbergs forskningar över de gotländska medeltidshusen (*Gotländska Minnesmärken*, 1930, samt uppsatser i Rig 1930 och 1932). Författaren till föreliggande översikt har i Festskriften till Kronprinsen (1932) meddelat vissa rön i anslutning härtill.

Det ligger i sakens natur att just dessa monumentkategoriers undersökning mera direkt än måhända något annat faller under Riksantikvarieämbetets och Statens Historiska Museums domvärjo liksom studiet av andra områden falla mera

inom Nordiska museets eller andra institutioners intressesfärer. En hel mängd av utgrävningar samt undersökningar förenade med mer eller mindre omfattande byggnadsarbeten ha också genom denna institutions försorg efterhand genomförts, ofta i samarbete med Byggnadsstyrelsen. En stor del av ovan anförda skrifter ha framgått såsom resultat av dylika arbeten. Någon mera omfattande systematisering av resultaten har dock ännu ej sett dagen. I Antikvarisk-topografiska arkivet gömmas emellertid — liksom i de med systematiskt inventeringsarbete sysslande ovannämnda institutionernas arkiv — en mängd värdefullt material i avvaktan på möjlighet till publicering.

En av de rikaste källorna till kunskap om våra byggnadsmonument utgöra det bildarkiv och de uppmätningar, som Arkitekturminnesföreningen samlat och i stor utsträckning även utgivit. Föreningens publikationsserie, *Svensk Arkitektur*, som för övrigt är något äldre än Sveriges Kyrkor, rymmer endast ting av allra största värde, och vetenskapsmannen har allt skäl till tacksamhet för det arbete, som generationer av arkitekter här nedlagt.

Den hittills mest omfattande av Arkitekturminnesföreningens publikationer är *Svenska Trädgårdskonsten, sådan den till våra dagar bevarats i anläggningar vid slott och herresäten*. Arbetet är resultatet av omfattande uppmätningar och fotograferingsexpeditioner, vilka letts av arkitekterna Hakon Ahlberg och Harald Wadsjö. Författaren till dessa rader har svarat för textredigeringen. Undantagsvis har till själva bildmaterialet i detta fall fogats en mera omfattande text, som

ger boken karaktär av inventering för ett antal viktigare anläggningar. Den förnämste medarbetaren är vår framstående trädgårdshistoriker Sten Karling (1931—32).

Nils G. Wollins forskningar över äldre trädgårdar kunna även sägas tillhöra den omsorgsfulla inventeringsandans barn. Den ena anläggningen efter den andra har av honom genomstuderats (*Drottningholms lustträdgård och park*, 1927; *Rosersberg*, 1930; Kungsträdgården och Ulriksdal i St. Eriks årsbok 1923 och 1926; i Dendrologföreningens årsbok, Lustgården: Ulriksdal, Rosersberg och Drottningholm; i Svenska Trädgårdskonsten Ekolund.). Sten Karlings forskningar å samma område skola nedan närmare omnämnas.

Forskningar rörande nyare tidens *arkitektur*-historia har i stort sett en annan karaktär än vad som här ovan sammanförts såsom utgörande materialinventering i mer eller mindre hög grad. Ehuru denna forskning nog i de allra flesta fall skulle kunna föras in under en liknande rubrik torde det dock av praktiska skäl vara lämpligt att behandla densamma i annat sammanhang här nedan, framför allt därför att den icke står i förbindelse med något mera systematiskt bedrivet inventeringsarbete i stor stil, utan mera har karaktär av den enskilde forskarens personliga insats.

Såsom framgår av ovanstående är den byggnadshistoriska forskningens arbetsprestation i vad gäller direkt monumentstudium sedan omkring år 1910 av imponerande mått. Söker man närmare granska metoder och resultat i sådana arbeten som mera syfta till sammanfattning

och överblick än till direkt monumenstudium och inventering blir intrycket icke alltid fullt så starkt. Detta är ju dock helt naturligt i en ung vetenskap, som ännu sysslar företrädesvis med ingående undersökningar av materialets olika områden.

Avsikten med föreliggande överblick över en tämligen avgränsad del av svensk konstvetenskap är mindre den sammanställning som ovan gjorts, än att söka åstadkomma en granskning av vilka mål forskningen satt för sitt arbete, att söka klargöra vilka resultat som uppnåtts och vad som just nu synes ägnat att stå i brännpunkten för intresset, att m. a. o. ställa ett slags program för vad som skulle kunna sägas utgöra de mest trängande önskemålen för de närmaste årens fortsatta forskning.

Det är klart att med ett dylikt syfte det icke kan vara av någon större vikt att söka utmönstra eller bedöma den art av publikationer som vore anledning att kritisera särskilt hårt. Tvärtom måste det gälla att studera det förnämsta och lödigaste för att finna vad den gångna tiden uppnått och vad den eventuellt lämnat ur räkningen eller icke intresserat sig för.

För att lättare uppnå målet har det varit nödvändigt att förutskicka en översikt av den mera rent materialsamlade forskningen. Vi skola i det följande söka begränsa oss till den litteratur, som strävar att icke endast framlägga materialet såsom sådant, mer eller mindre fullständigt dissekerat, utan som söker att ge den samlande och indelande överblicken. Givetvis kunna inga bestämda gränser emellan dessa arter av litteratur dragas. Många av de i det föregående om-

nämnda verken kunna räknas till bäge och åtskilliga av dem komma sålunda att här ånyo upptagas. Men med vårt syfte gäller det dock blott att söka behandla de allra viktigaste alstren ingående, medan det övriga medtages för att lättare skönja hela den samlade forskningens omfång och inbördes sammanhang.

Här skall alltså ett försök — som naturligtvis måste bli personligt färgat och måhända kommer att bedömas såsom ensidigt eller missriktat — göras, att genom närmare skärskådande av några bland de förnämsta arbetena söka vinna en överblick av de metoder, som utmärka vår byggnadsforskning, över dennas spännvidd och över dess allmänna värde, när den ger sig utanför det direkta materialframläggandet för att summera och draga slutsatser eller analysera och förklara.

Till en början kan man nog då konstatera, att endast en ringa del av vetenskapen ifråga bedrivits med kunskaper som bottna i en *omfattande, på självsyn grundad, intim* kännedom om utländska motsvarigheter till vad det kunde gälla av svenskt material. Osvald Siréns Tessinundersökningar höra till det som under tidsavsnittet tidigare del bäst fyllt detta mått och som är förebildligt även nu. Tyvärr — för forskningen över svenskt konstbestånd — har Sirén vänt sig från dessa uppgifter för att utnyttja sina krafter på annat håll. Sigurd Curmans undersökningar över cistercienserordens byggnadskonst ha likaledes varit av denna art. Tyvärr äro icke heller de fullföljda.

Senare har kontakten med utländska monument säkerligen blivit allt större

(kriget har f. ö. icke ringa skuld i bristen på direkt kontakt utåt under en lång, tidigare period) men alltjämt torde man med fog kunna påstå att vi i alldeles för liten grad ägna oss åt verkligt ingående utländska studier. Handböckerna, särskilt de tyska, tillätas ofta att i ganska hög grad skymma bort verkligheten.

Ser man till den mest översiktliga arten av behandling ifråga om konstvetenskapliga ämnen torde, särskilt med hänsyn till det nyss sagda, den märkligaste tilldragelsen på mycket länge hos oss vara utgivandet av en allmän konsthistoria, vars författare alla äro svenska forskare, *Bonniers Konsthistoria*, under redaktion till en början av Erik Blomberg, numera av Axel L. Romdahl. Man måste tacka förlaget och initiativtagarna till detta verk, för det tillfälle som erbjudits ett antal vetenskapsmän att sammanfattande få syssla med internationellt material. De hittills utkomna delarna vittna också på det hela taget om huru behövt det varit, att just nu vår vetenskap fått samla sig till en egen, på självsyn grundad uppfattning av europeiska och avlägsnare länders konst. De flesta volymerna äro nämligen icke blott compilationer av litteratur (vilket ju alltid i någon mån måste vara fallet) utan resultat av egna iakttagelser, ja i vissa fall av självständiga forskningar. Icke alla volymer beröra vad som har samband med vårt inhemska byggnadsbestånd, men bland dem som göra detta torde den hittills mest positiva insatsen betecknas av Johnny Roosvals *Romansk Konst*, och denna volym skall därför i detta sammanhang tagas såsom exponent för sammanfattande skildringar av hela epokers eller konstområ-

dens monumntbestånd och konstliv, ehuru boken icke i egentlig mening faller inom ramen för vad som här skulle avhandlas.

Roosval är en av inventeringsarbetets främste. I själva verket ger även *Romansk konst* framför allt en överblick över monumntbeståndet. Förgäves söker man allmänt hållna kulturella eller historiska orienteringar av vedertaget slag. Allt som bjuds av dylikt är sådana notiser, som kunna hjälpa till att knyta samman det väldiga materialets olika splittror till ett överskådligt helt. Och boken lyckas skapa ett sådant helt på ett hart när otroligt sätt. Så vitt jag vet finnes icke heller utomlands en motsvarande översikt som efter genomläsningen ger möjlighet att i ens tillnärmelsevis lika hög grad överblicka det skildrade.

När det gäller att ge en dylik överskådlichkeit åt en rikt skiftande mångfald måste ju indelningar och grupperingar av olika art anlitas. Naturligtvis bli dessa alltid till sitt väsen en tvångströja av mer eller mindre godtyckligt slag. Men vi kunna nu en gång icke i sinnet sammanhålla ett obrutet strömmande utvecklingsförlopp utan dylikt sammanförande i grupper och avdelningar. Vi ha emellertid över nog av framställningar i vilka hela uppordningen har karaktär av det enklaste laggspel efter ytliga och ytterst tillfälliga eller oväsentliga kännemärken. Av detta slag är däremot alls icke Roosvals bok. Man förnimmer överallt i densamma, huru författaren känner den utveckling han skildrar så reellt, att indelningen i själva verket blott tjänar till att ge de hållpunkter och gränslinjer, som behövas för att uppnå möjlighet till över-

blick. Han delar upp Europa geografiskt i några stora huvudområden, som på ett förbluffande sätt negligera nationella och statliga gränser. Tack vare denna indelning bliva åtskilliga företeelser i den romanska konstens värld, vilka vanligen få stoppas in i extrafack med rubriken varjehanda, på ett märkvärdigt sätt naturliga och begripliga utan vidare.

Givetvis kunna andra meningar i sak göra sig gällande här och var. Därom är dock icke här frågan.

En gång på ett seminarium, när en ny årgång av elever skulle tagas om hand och ges en inblick i konstvetenskapligt arbete, höll Roosval ett inledningsanförande, vari han talade om den lidelse att kartlägga, som han kände inför varje nytt område av konst. Man måste kartlägga innan man kan tränga vidare, innan man kan tolka, så ungefär föllo orden, vars innebörd präglad in sig i mitt medvetande. Just en sådan, och ovanligt svår kartläggning är *Romansk Konst*. Därmed är också en vis begränsning i dess karaktär antydd. Kartläggningen står så fullständigt på den Wölfflinska, formala konstvetenskapens grund, att allt utom formens *utvecklingskedja* träder i bakgrunden. Icke så att vackra och känsliga tolkningar av de märkligare konstverken skulle saknas. Tvärtom. Många exempel härpå kunde anföras. Vad som saknas i boken är däremot ett kapitel som skildrar den romanska konstens *väsen*, en analys av form och innebörd. Man ville höra korstågstidevarvets, riddarandans, feodaltidens livskänsla åskådliggjord genom analysen av konsten. Man ville få arkitekturens organiska gestaltbildning jämförd med skulpturens människogestalter, och

det kunde tänkas att i konsten avläsa t. ex. den råde frankens sedvänjors utveckling till höviskt, och av invecklat begrepp om ädlingskap dikterat uppträdande. Det är icke min mening att med detta kritisera en forskare som jag ser upp till och beundrar. Jag önskar endast peka på den väg som nu, efter Roosvals kartläggning, så vitt jag förstår, måste beträdas.

Det torde knappast råda något tvivel om att den bok, varom nu talats, kan sättas såsom representant för så gott som hela den anda, vari vår konstvetenskap i tvänne decennier arbetat. Men endast sällan har någon nått fram till sådana konceptioner av ett stort sammanhang. Endast få ha förmåga av den andens spännkraft, som kräves för att dana ett dylikt verk. I regel får man nöja sig med ett styckvis studium, som rör sig helt i markens plan.

Curmans kapitel om klosterarkitekturen och Roosvals om landskyrkorna i *Svensk Konsthistoria* samt Roosvals *Die Kirchen Gotlands* (1911) utgöra fundamenten i nyare forskning över svensk medeltidsarkitektur. Grundlinjerna för hela den följande tidens fortsatta arbete äro här såväl till metod som form utstakade. Det är Heinrich Wölfflin, samt Dehio och v. Bezold, som svarat för skolningen. Curman har tyvärr endast sporadiskt fortsatt sitt vetenskapliga författarskap, medan däremot Roosval i en följd av arbeten ytterligare (*Die Steinmeister Gotlands*, 1918, *Revision av gotländska dateringar*, i *Fornvännen* 1925 o. 26, m. m. m. m.) utvecklat sin uppfattning om det svenska materialet samt skapat en utgångspunkt för kommande forskning. Man kan hysa annan åsikt än Roosval i

åtskilliga saker — författaren anser t. ex. att vissa omkastningar i den äldsta romanska konstens relativa kronologi för Gotland måste företagas för att *Hägvald* skall erhålla sin rätta plats i utvecklingskedjan — men det är tack vare Roosvals förmåga att överblicka och sammanställa, som det överhuvudtaget är möjligt att fatta t. ex. vår romanska arkitekturs egenartade rangställning, omfång och sammanhang. Sin uppfattning om det nordiska konstområdet under medeltiden såsom en helhet taget har Roosval framlagt i en bok benämnd *Det baltiska Nordens Kyrkor* (1924). Hans kategorier och grundlinjer äro här av samma art som i *Romansk Konst* — ibland ännu mera förbluffande. Om än vissa uppdelningar smaka konstruktion så hava vi dock i denna skrift erhållit en kartläggning och periodindelning av det svåröverskådliga och ofta förvirrande materialet.

Rydbecks studier över Skånes 1100-tals skulptur komplettera för sitt område dessa Roosvals forskning (*De äldsta kända byggmästarna i Skåne*, i *Tidskrift för Konstvetenskap* 1927, bl. a.).

Ur Roosvals skola ha en rad av andra forskare framgått, vilka fortsatt vad han inmutat. Ernst Fischer har mycket överskådligt och förtjänstfullt behandlat Västergötlands medeltid (*Västergötlands romanska stenkonst*, 1918, *Västergötlands kyrkliga konst under medeltiden*, 1920). Henrik Cornell har lämnat en översikt av Norrlands monument samt har studerat Sigtunakyrkorna (*Norrlands kyrkliga konst*, 1918, *Sigtunakyrkornas och Gamla Upsala domkyrkas datering*, 1918). Gerda Boëthius har med oerhörd grundlighet studerat och med stor skicklighet

sammanställt norra Svealands gråstens- och tegelarkitektur — ett ovanligt mångförgrenat material. (*De tegelornrade gråstenskyrkorna i Norra Svealand*, 1921). Helge Kjellin har lämnat bidrag genom undersökningar om gotländska byggnadsverk i länderna sydost om Östersjön (*Die Hallenkirchen Estlands und Gotland; Die Kirche zu Karris auf Oesel*, 1928). Efraim Lundmark har ägnat sig åt gotlandskyrkornas studium (Fornvännen 1925).

En forskare av säregen typ är Sten Anjou (*Heliga korsets kyrka i Dalby*, 1929, m. m.). Som få har han förmågan av konkret och åskådlig konception av problemen. Han har sin lust i att vända upp och ned på andras resultat och har alltid något att sätta istället. Många gånger har man dock svårt att följa hans konstruktioner, men man kan alltid få en klar bild av hans grepp, hans arkitektoniska fantasiskapelse. Han har emellertid en förkärlek för snävt logiskt utformad bevisföring, som nog binder honom ganska väsentligt och hindrar från verklig överblick över ett större material. Man får hoppas att han vill samla sig till en mera omfattande uppgift, vari verklighetens mångfaldighet måste draga honom ur de snävt och skematiskt dragna konturlinjerna.

Bland de forskare, som sökt sig utanför det lokala monumentstudiet för att ge större överblickar, må här särskilt William Andersson nämnas. Andersson äger beläsenhet och har företagit omfattande resor. Hans penna har anlitats även i utländska tidsskrifter, och i uppslagsrikedom samt i den kombinerande fantasiens lättrorlighet är han väl hos oss ouppnådd inom sitt område. Hans sätt att samman-

ställa de praktfullaste och mest framstående utländska arkitektur- eller skulpturverk med torftiga svenska motsvarigheter har ofta något avväpnande i sin djärvhet. Alldeles säkert ha hans friska tag verkat upplivande på den gren av vetenskap, som han odlat (*Den äldre kyrkliga konsten i Blekinge*, 1922; *Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn* 1926; *Östergötlands tornkyrkor*, i Meddelanden fr. Österg. Fornminnesförening 1925—26; *Jätten Finn på cluniacensernas pilgrimsvägar*, Fornvännen 1926. *Ribe, Bari, Périgord* i Tidskrift för Konstvetenskap 1925—26; *Lund, Bari och Compostella*, i Studier i Konstvetenskap tillägnade Ewert Wrangel, 1928, m. m.).

Men man måste utan tvekan klandra hans brist på kritisk sans, på måttfullhet, och på sinne för olika kvalitativt värde i konstverkan. Långt ifrån alla hans teorier hålla stånd inför nykter prövning. Författaren till dessa rader har i en undersökning av *Östergötlands romanska landskyrkor* (Meddelanden fr. Österg. Fornminnesförening 1927) sökt att — i viss opposition mot Andersson — fasthålla vid kravet på monumentbeståndets gruppering inom sig självt såsom det primära. Först i andra hand bör sammanställningen med ev. förebilder få *utslagsgivande* betydelse. Icke sällan visar sig hänvisningen till utländska förebilder onödig och vilseledande, när de lokala förutsättningarna blivit klarlagda och den inre utvecklingskedjan åskådliggjord. Och det måste framför allt hävdas att ett överflöd av varandra korsande idéer lätt vrida forskningsresultaten på sned.

Man kan också beträffande vår medeltidsforskning i allmänhet fastslå, att mo-

numentens torftighet ifråga om utpräglad och detaljrik eller detaljskarp form till den grad försvårar rent konstvetenskaplig behandling, att en hel rad av andra hjälpkällor måste anlitas. Ett uteslutande studium av de märkligare monumenten, utan hänsyn till det kompakta materialet av enkla landskyrkor, måste lätt leda till orimliga resultat. (Detta gäller särskilt Anjous forskning.) En solid, på tekniska, praktiska och topografiska förhållanden grundad klassificering av det hela är oundgängligen nödvändig såsom förberedelse till det egentligt konstvetenskapliga studiet.

Den tekniska sidan av byggnadskonsten har ofta i vår litteratur rätt mycket åsidosatts. Likaså har man endast mera tillfälligt, åtminstone ifråga om landskyrkorna sedda såsom tillhörande ett större ortssammanhang, utnyttjat de hjälpmedel som varje ort eller landsändas historiska topografi erbjuder. I själva verket bli våra enkla landskyrkor först då verkligt levande för forskningen, när de uppfattas såsom funktioner icke endast av kulten, utan även av ortens liv och levnadsförhållanden, ståndsskillnader och näringsvillkor. Vår konstvetenskap måste m. a. o. här i allt större utsträckning räcka handen åt både den lokala hembygdsforskningen och åt andra vetenskapsgrenar: arkeologi, historia, geologi, geografi etc.

Vi måste t. ex. se den märkliga yttring av nationell konstnärlig skaparkraft som 1100-talets byggnadsverksamhet utgör — tusentals småkyrkor uppförda under loppet av ett enda århundrade — såsom något av det mest storartade vårt folk i konsthänseende åstadkommit. Och detta

måste sättas i samband med den förhistoriska tidens rika konsthantverkliga alstring samt jämföras med något yngre tiders relativa armod. För att dessa tidsåldrars konst skall få sin tillbörliga belysning måste dessa förhållandens ekonomiskt-historiska bakgrund studeras.

I själva verket erbjuder konsthistorien, sedd i dylikt sammanhang, viktiga bidrag till den bristfälliga kunskap vi äga om vårt lands kulturhistoria under dessa avlägsna tider.

En viktig topografisk fråga är sålunda kyrkobyggnadsverksamhetens samband med vissa överallt påvisbara stora nyodlingsföretag. Mycket kan här utvinnas genom kyrkornas vittnesbörd. En annan fråga gäller de alstringskraftiga konstcentras förhållande till vägarnas huvudstråk, en tredje kapell- och sockenbildningsproblemet, för vilket bergsbruks- och fiskerierterna ha att bjuda ytterst betydelsefulla antydningar.

I detta historisk-topografiska, samlade studium intager frågan om våra medeltidsstäders uppkomst, utveckling, stadsplan, byggnadsväsen m. m. en framstående plats. Ehuru *Det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling* (1926) egentligen icke tillhör konstvetenskapens område måste ett tacksamhetens ord från detta håll till dess författare, Adolf Schüek, här vara på sin plats. Schüecks avhandling har blivit en outtömlig hjälpkälla för byggnadshistoriska forskningar på stadsväsendets område. Detsamma gäller, ehuru på ett något annat sätt, om Carl af Ugglas bok om Lödöse (1923).

Studiet av medeltida stads-topografi har inletts framförallt av Sven T. Kjellberg i

hans uppsats *Skänninge marknadsgata* (Gamla Svenska Städer. Vissa av resultaten upptagna till ny prövning av Kjellberg och mig gemensamt i en uppsats i A. Schücks *Skänninge stads historia*, 1929.) Författaren har i ett häfte av Vitterhetsakademiens handlingar (*Topografiska stadsundersökningar, I. Söderköping*, 1929) sökt formulera vissa topografiska problem rörande stadsbyggnadsväsendet under medeltiden.

Sigtuna, Lund och Visby och flera andra städer gömma ännu hela komplex av högtintressanta problem, vilka ännu endast styckevis behandlats (Otto Janse angående Sigtuna i Gamla Svenska städer, Holger Arbman och Erik Floderus om Sigtuna i *Fornvännen* 1926, -27 och -28, John Nihlén om Visby i *Fornvännen* 1925, Nils Lithberg och Sven Kjellberg om Visby i Gamla svenska städer, Sven Rosman om Kalmar i *St. Christophers Gilles Chronica* 1926, Rig 1926 etc.) Om den forna staden Luntun har Olle Källström skrivit i samband med utgrävningar (*Fornvännen* 1927). Studiet av stadsplaneförhållanden under nyare tid ha framför allt bedrivits av Ragnar Josephson: *Stadsbyggnadskonst i Stockholm intill år 1800* (1918).

Det topografisk-konstvetenskapliga studiet har under de sista åren allt mera börjat vinna terräng. Överallt skymtar huru detta sätt att taga sig fram genom materialets mångfald blir det naturliga just nu. Men vi måste komma mycket längre ifråga om samlande helhetssyn. I själva verket innebär denna inriktning icke blott att vår vetenskap räcker handen åt hembygdsforskning och kulturhistoria (å vilka områden den specifikt konstvetenskapliga forskningen mångenstädes åtnjuter det so-

lidaste vanrykte och förakt) utan även att vi återknyta till gammal tradition inom vårt fack. Med någon överdrift torde man måhända kunna säga att den *formutvecklingen* speciellt studerande Wölfflinska skolan, vars förnämste representant hos oss Roosval är, i viss mån skjutit åt sidan den mera kulturhistoriskt orienterade vetenskapen. En rad forskare, som erhållit sin skolning i denna senare riktning, ha under den nya metodens tid kommit så att säga i skymundan. Utan tvekan är dock nu tidpunkten inne att åter anknyta till deras resultat och forskningar. Jag åsyr här främst Sune Ambrosianis och Otto Janses insatser. (Ambrosiani: *Medeltida kyrklig byggnadskonst i Sverige*, 1904; *Studier i den svenska kyrkans organisation och författning vid 1100-talets mitt*, Kyrkohistorisk årsskrift 1902; *Storegården i Rackeby*, 1913; *Några data till tegelbyggnader i Norden*, 1926; *Ekeby och Stockholm* i *St. Eriks årsskrift* 1931 m. m. Janse om Upplands kyrkor i *Uppland*, skildring av land och folk, om Sigtuna i Gamla svenska städer m. m.) Och givetvis ha vi härvid mycket att lära oss av den rena etnologiens representanter — Nils Lithberg och Sigurd Erixon, för att blott nämna dem som speciellt ägnat sig åt husforskning.

Naturligtvis vill jag med detta icke ha sagt att den på formutvecklingens studium inriktade konstvetenskapen är ett övervunnet stadium, tvärtom. Man endast önskar att målet icke *enbart* skall vara precisa dateringar, klarläggande av påverkningssammanhang och utskiljande av konstnärsindividualiteter, utan att även, jämte den inträngande estetiska analysen av *verket* och den allmänna andan i en

epok, den kulturhistorisk-topografiska synpunkten måtte odlas såsom en huvudsak.

Kritiken av dateringsöverdrifterna kan f. ö. även rent kulturhistoriskt sett skärpas genom påpekande av den alltför ringa hänsyn, som i regel tages till provinsiella retardationer, till allmogemässighetens konserverande kraft. Ofta lägges hela utvecklingen ut i en enda linje. Steg för steg i skön ordning får man följa den uppställda serien. Men alldeles säkert måste just dessa serier revideras. Nästan i var och en av dem kan man spåra huru former, som betraktas såsom primitiva och ursprungliga, istället måste uppfattas såsom frukten av en enkel själs primitiva, efterskapande verksamhet. Men givetvis gäller detta långt ifrån *regelbundet*. En av de insatser som just nu förestå oss kan emellertid här bestämt utpekas.

Ett område, varest den kulturhistoriska inställningen är rent av nödvändig, utgör bostads-, slotts- och borgbyggnadskategorien, ja hela profanarkitekturen f. ö. En glänsande början till studiet av detta område — ehuru företaget helt och hållet på fornutvecklingsstudiets grund — utgör Bengt Thordemans *Alsnö hus* (1920). Man kan endast beklaga att Thordeman, på ett par viktiga byggnadsundersökningar när, icke fortsatt denna så storslaget påbörjade forskning.

På samma botten står August Hahrs stora produktion, i vilken byggnadsverken sammanställts i olika översikter. För att här nå fram till fasta resultat måste emellertid ett större antal noggranna och ingående byggnadsdissektioner genomföras och framläggas. Icke tillräckligt mycket dylikt är hittills genomfört, märkligt nog. Nils Lithbergs gotländska husstudier äro

emellertid av största betydelse (Rig 1930, 1932 samt *Gotländska Minnesmärken* 1930 och även, ehuru rörande utländsk mark, det omfångsrika verket *Schloss Hallwyl*).

Å detta område mera än annorstädes gäller det, såsom redan här ovan framhållits, att taga vara på de metoder som etnologien utbildat. Lithbergs och Erixons undersökningar av allmogens byggnads- och bostadsskick kan i många avseenden härvid tagas till förebild, utgångna som de äro från etnologisk ståndpunkt. Familjens och samfundslivets förhållanden ha här studerats i samband med byggnadsformerna och deras funktioner.

En synnerligen viktig del av husforskningen har upptagits av Gerda Boëthius, som i tvenne avhandlingar (*Studier i nordisk timmerbyggnadskonst*, 1927, *Hallar, tempel och stavkyrkor*, 1931) trängt in i träbyggnadskonstens svårtolkade områden. Hennes synpunkter på ämnet och dessas genomförande i materialstudiet äro givande. John Nihléns och Märten Stenbergers forskningar över förhistoriska husbyggnader och bebyggelseformer, företagna från arkeologisk utgångspunkt, möta här de konstvetenskapliga problemen på ett sätt som bådar gott för framtiden. Överhuvudtaget måste det svalg, som är befast mellan medeltidsforskningens och förhistoriens domäner, genom *gemensamt* arbete övervinnas. Mycket synes härpå vara att vinna å ömse håll.

Det intresse för konstruktion och teknik i träbyggnadskonsten, som tagit sig uttryck i Gerda Boëthius ovannämnda böcker har hos oss icke odlats i större omfattning. Axel Nilssons viktiga forskningar häröver ha tyvärr icke blivit framlagda i slutgiltig behandling. Den danske ar-

kitekten Mogens Clemmensens studier över skiftesverk och stavkonstruktion synes emellertid komma att, när de inom kort framlägges, ge klarhet om åtskilligt i detta avseende.

Carl Werners avhandling om korsvirkesarkitektur samt framför allt Gotthard Gustavssons studier av korsvirkeskonstruktioner måste även i detta sammanhang nämnas.

Om Vasatidens byggnadskonst gäller detsamma som ovan gjorts gällande beträffande den medeltida profanarkitekturen. Bearbetningen har framförallt företagits av August Hahr. I en rad av avhandlingar (*Studier i Johan den tredjes renässans 1 o. 2*, 1907, 1910, *Studier i Nordisk renässansarkitektur 1 o. 2*, 1913, 1915) har redan vid en tidig tidpunkt Hahr lagt grund. Här är med utgångspunkt från monumentstudium i utlandet Vasakonungarnas byggnadskonst omsorgsfullt genomarbetad och utvecklingssammanhanget i översikt klarlagt. Dessa avhandlingar utgöra en av den svenska konsthistoriens grundvalar. Hahr har i en serie av senare avhandlingar ytterligare genomarbetat det konstområde han åt sig utvalt. I en ännu tidigare volym än de nyssnämnda ha vi av samma hand fått en populärskildring av de kungliga lustslotten (1895). En översikt benämnd *Nordiska borgar*, vilken jämväl omfattar medeltiden, utkom 1930. Dessutom *Vasatidens borgar* (1917), *Skånska borgar* (1920), *Studier i Vasatidens konst* (1920), *Nordiska adelsborgar från medeltid och renässans* (1927). Hahrs senaste böcker, vilka ge sammanställningar av i arkiv och i verkligheten bevarade monument, visa med stor tydlighet det rent konstvetenskapliga tillvägagångs-

sättets otillräcklighet vid fortsatt kartläggande även i detta fall. Andra forskningsmetoder måste nu giva sina bidrag. Ett stort antal noggranna byggnadsarknologiska undersökningar av bevarade monument måste genomföras och där de äro genomförda måste resultaten framläggas, för att skapa det nödvändiga komplementet till Hahrs mera allmänna forskningar, och möjliggöra fortsatt översiktlig behandling. Vi ha här att vänta betydelsefulla undersökningsresultat från Martin Olsson angående Kalmars och Borgholms slott samt över Stockholms gamla slott. Resultaten av Bengt Cnattingius undersökning av Linköpings slott äro även att vänta. Vissa monument ha dock redan erhållit ingående behandling så t. ex. Örebro slott redan för länge sedan av Th. Nordström och Magnus Dahlander (1908) samt av K. G. Grandinsson (i Meddelanden fr. Nerikes fornminnesförening 1901). Uppsala har nyligen fått sin monografi av August Hahr. Gripsholm och Vadstena kräva däremot ingående byggnadsundersökningar som komplement till vad som är arkivaliskt känt. (C. M. Kjellberg, *Vadstena slott*, sammanfattar kända fakta särskilt bra.) — Hela denna forskning syftar även till behandling av medeltida material.

Men även här kräves icke bara noggranna byggnadshistoriska studier, även det mera utpräglat kulturhistoriska betraktelsesättet måste efterlysas. I synnerligen hög grad har litteraturen å detta område varit bunden av arkitekturformernas studium och har därför icke sällan hamnat i uppställandet av ganska oväsentliga typgrupperingar, vilka föga ha med verkliga förhållanden och behov att skaffa. Man torde kunna fastslå att byggnadens ända-

mål och användning först måste studeras och t. ex. bostadsfunktionernas sammanhang klarläggas innan byggnadernas olika plan- och dispositionstyper kunna med framgång hållas isär (se närmare förf. uppsatser i Svenska Kulturbilder beträffande denna synpunkt).

För sextonhundratalets äldre del samt delvis även för yngre tider ha, efter Hahrs äldre publikation *Konst och konstnärer vid Magnus Gabriel de la Gardies hov* (1905), viktiga studier i detta avseende publicerats av bl. a. Manne Hofrén (*Indelningsverkets boställen* i Svenska Kulturbilder) samt framför allt Tord Nordberg (*Rosenhaneska palatset, Vattenfallsstyrelsens fastigheter* samt *Stockholms gamla slott under 1600-talets senare hälft*, i Rig 1924). Nordberg har även framlagt sina studier över praktiska förhållanden beträffande byggnadsledning m. m. under 1600-talet (*Gustav II Adolf som byggherre*, i Fornvännen 1931) vilka äro av synnerligen stor betydelse.

Wilhelm Nisser, *Konst och konsthantverk i Visingsborgs grevskap på Per Brahe d. y:s tid* (1931), framlägger ett omfångsrikt material.

En mångfald av nytt kunskapsstoff, framför allt ur arkiven, har Sten Karling bragt i dagen. I sin avhandling, *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nôtrestilens genombrott* (1931), ägnar han sig åt trädgårdskonsten, men i de rikligt tilltagna noterna äro åtskilliga byggnadsaker berörda. I några uppsatser och avhandlingar (bl. a. *Matthias Holl från Augsburg*, 1932) har Karling utarbetat vissa av uppslagen rörande ett av våra hittills av forskningen mest förbisedda om-

råden, 1600-talets förra hälft. Man kan säga att han i mycket hög grad riktat vår kunskap om 1600-talets byggnadskonst samt att Karling kan hälsas välkommen på ett alldeles särskilt sätt av svensk byggnadshistorisk forskning. Man ville endast önska att denne begåvade forskare ägnade mera uppmärksamhet icke blott åt den kulturhistoriska och tekniska sidan av sitt ämne, som han helt naturligt ännu icke vårdat sig om i sitt ivriga samlararbete, utan även åt analysen av den konstnärliga innebörden i vad han skildrar. I hans utmärkta trädgårdsavhandling är den estetiska uppfattningen nämligen ännu långt ifrån frigjord från schablon, och även i övrigt har hittills hans arbete till sin metod gått i gamla hjulspår. — Överhuvudtaget har forskningen över Vasatidens äldre och yngre byggnadskonst icke i nämnvärd grad samlat sig till klara analyser av epokens konstnärliga insatser. Jean de la Vallées betydelsefulla arkitektinsats har genom Karlings olika arbeten på flera punkter blivit belyst. Tord Nordberg har emellertid även gjort synnerligen värdefulla forskningar angående denne konstnär, vilka dock endast delvis publicerats. Den slutliga sammanfattningen av den geniale mannens så särskilt betydelsefulla insatser på olika områden väntas från Nordbergs håll (se bl. a. artikeln *de la Vallée* i Thieme-Beckers *Künstlerlexikon*).

Åt den tessinska tidens trädgårdskonst har, såsom redan nämnts, Nils G. Wollin företrädesvis ägnat sina forskningar, vilka till större delen ha karaktär av materialundersökningar. Man förvånar sig måhända över att Wollin icke utnyttjat sina stora kunskaper till ett mera ingående bedömande av anläggningarnas inbördes

konstnärliga värde, men kanske ha vi att vänta ett dylikt.

Tessinarnas insats i svensk byggnadskonst har varit föremål för intensiva forskningar. Osvald Siréns stora arbeten utgöra en solid utgångspunkt. Andreas Lindblom (*Tessin inför Slottsbygget*, i *Tidskrift för Konstvetenskap* 1923—24, *Tessinarnas konst*, i *Ord och Bild* 1927 samt *Stockholms slott genom seklerna*, 1925), Martin Olsson (*Nicodemus Tessin d. ä:s finska kyrka på Helgeandsholmen*, i *Rig* 1926) och Tord Nordberg (se ovan) ha givit bidrag på olika punkter. Men huvudparten av vad som gjorts kommer på Ragnar Josephsons andel. Huvudsakligen har denne författare ägnat sig åt den yngre Tessin, vars insats nu tack vare honom ligger ganska klarlagd, medan däremot faderns verk ännu icke erhållit sammanfattande skildring.

Josephsons tessinforskning utgör otvivelaktigt vid sidan om Roosvals alstring det vetenskapligt sett värdefullaste som på senare år producerats å byggnadshistoriens svenska område (*Stockholms slott*, en stilstudie, i *St. Eriks årsbok* 1922; *Jean de la Vallées slottsförslag*, sammanstades 1923; *Tessins slottsomgivning*, i konsthistoriska Sällskapets publikationer 1922, 1923; *Tessin i Danmark*, 1924; *Tessin och slottsbranden*, i *Svensk Tidskrift* 1924; *Tessin in Deutschland*, i *Baltische Studien* 1929; *Nicodème Tessin, Varchitect de Charles XII a la cour de Louis XIV*, 1930; samt *Tessin* 1 o. 2, 1930—31, m. m.).

Det ena viktiga partiet efter det andra är genom Josephson bearbetat av det vidlyftiga monument-, ritnings- och dokumentbeståndet, och i den stora monografien

(*Tessin*) ha vi fått en sammanfattande värdering av Tessin d. y:s insats såsom man i staten och såsom konstnär. Boken är i och för sig sällsynt fulländad. Till dispositionen avvägd på ett mästerligt sätt, ger den i breda, säkra drag, såsom undertiteln anger, *Tiden — Mannen — Verket*. Sällan har någon av våra vetenskapliga författare ägnat själva framställningens form, omfånget av helhet och detalj inbördes, stegringen och fallandet i tempot, ett så stort intresse. Det mänskliga draget hos konstnären samt hela hans levnadsmiljö har också erhållit en stor del av utrymmet i boken, vars kanske främsta förtjänst dock är det sätt varmed vi få följa, steg för steg och område för område med dokumentens hjälp, hela den väldiga produktionen i intimt sammanhang med tidens händelser och förhållanden. Dessutom har Josephson sökt att ge en överblick av den roll som den tidens arkitekt spelade i landet samt även av hans byggnaders funktion i samhället. Redan kapitelrubrikerna i verkets andra del klargöra denna strävan: *Jord, luft, eld och vatten; Enväldets kungaborg; Protestantismens kyrka; Stormannens hem; Nyttans hus*, etc.

Det krav på kulturhistorisk orientering i vår vetenskap som ovan rests, synes sålunda här i högsta grad tillgodosett. Men man kan måhända med fog peka på en viss brist på inträngande skärpa i detta avseende. Josephson rör sig i övervägande grad icke bland byggnadsverken, utan bland människorna som skapat dem och som bebo eller utnyttja dem, och hans intresse rör sig i ett övre, intellektuellt plan, varifrån behandlingen av de mera enkla praktiska byggnadsfunktionerna liksom icke kunna nås, icke låta sig inordnas i fram-

ställningen av tidens mera allmänt betydelsefulla drag. Naturligtvis finnes ingen anledning att beklaga detta, tvärtom må vi vara tacksamma för den utomordentligt levande och storstilade bild av *Mannen* som Josephson skänkt oss. Men den *allmänna* synpunkten är så dominerande, att åtskilligt återstår att utforska för den som vill angripa ämnet med den mera enkelt praktiska och kulturhistoriska inställning, varom ovan vid flera tillfällen talats.

Ifråga om behandlingen av *Verket* har måhända Josephsons sätt att se dessutom lett till en uppfattning, som icke helt kan sammanfalla med den som måste framgå av ett direkt studium av de olika arkitekturskapelserna själva. Kravet på inträngande estetisk analys kan här ge uppslag till en annan av art av behandling. Jag har tidigare haft tillfälle (Byggmästaren 1926) att ifråga om Stockholms slott söka komma fram till en på analys av arkitekturen byggd uppfattning om Tessins konstnärliga karaktär och finner alltjämt mitt resultat (se även min inledning till Svenska Trädgårdskonsten samt monografierna där över Drottningholm, Rosersberg och Sandemar) mera överensstämmande med verkligheten än Josephsons.

Med viss överdrift kan man säga att Josephson accepterat Tessins uppskattning av den egna insatsen och betydelsen. Josephson är till den grad förtrogen med den tessinska tidens brev och dokument, med samtidens uppfattning av Tessins gärning och med konstnärens i skrift uttryckta åsikter och uppfattningar, om samtida utländska medtävlare bl. a., och om hans egen gärning, att han synes mera döma härefter än efter en genomförd kritisk analys av *verket* i form av bevarade byggnader

eller teckningar och ritningar. Tessin kände sig kallad att åstadkomma en arkitekturens syntés av italiensk stil och fransk stil. Och i så måtto att han för ytterarkitektur höll sig till Italien såsom förebild men i det inre anslöt till franska mönster kan man också säga att han genomfört sina avsikter. Men jämför man Tessins skapelser med samtida eller t. o. m. äldre motsvarigheter i de båda länderna ifråga; måste en förutsättningslös granskning ge till resultat, att Tessin förefaller oerhört mycket mera primitiv i sitt sätt att komponera än fransmän och italienare. Istället för det överväldigande och våldsamma, som med utstuderade konstgrepp åstadkommits i Berninis skapelser, sätter Tessin lugnt och ädelt harmoniska kompositioner och detta trots att han ideligen så att säga ordagrant lånar detaljformer från italienska förebilder. I stället för den organiska enheten hos fransmännen, med delen och det hela i minutöst beräknad samklang, och i den rikaste sammanvävnad av över- och underordnade delmotiv, fogar Tessin — exempelvis i Stockholms slott — delar till det hela i allra enklaste harmoniska proportionering (norra fasaden med dess flyglar).

Överallt där Tessin icke kan följa ett direkt schema — och f. ö. även vid dylika tillfällen — sticker hans enkelt osammansatta grepp fram. Och i själva verket är detta ju helt naturligt. I Frankrike och Italien hade man en lång och homogen utveckling av rikaste slag bakom sig och självfallet måste en viss nivå av komplikation i skapandet, av förmåga hos betraktarna till sammanhållande av inveklade intryck ha utbildats. I Sverige däremot finnes knappast en homogen utveckling

mera än i, högt räknat, ett enda sekel. Och den arkitekturriktning som Jean de la Vallée och Tessin d. ä. inlett är mera i behov av sövring och förfining än av ökad komplikation. Jag kan icke heller finna annat än att Tessin d. y:s gärning innebär just detta. Den utgör härigenom ett nationellt stordåd av det mest beundransvärda slag, men trots att Tessin kände sig jämbördig med sina utländska kolleger måste man dock inse, att om han än var detta i begåvning, så representerade han dock ett utvecklingsstadium, som de främsta av dessa för en viss tid sedan passerat.

Josephson hävdar att Tessins konst utgör en syntés av italienskt och franskt, av renässans och barock och detta påstående är naturligtvis möjligt att upprätthålla, om man ser till Tessins förmåga att ur dessa olika formkretsar draga ut vad han behöver för att skapa sin egen stil. Men om han än måste sägas hava omsmält detta lånade till något nytt, så följer därav icke, att man har rättighet att betrakta Tessins verk såsom en europeiskt giltig, fortsatt utveckling, i vilken såväl italienskt som franskt uppgår i en högre enhet. Såsom Josephson visat uppfattas Tessin dock tydligen av samtiden i både Danmark och Nordtyskland såsom en representant för det nyaste och förnämsta i dåtida arkitektur, och detta är ju märkligt nog. Men i förhållande till den franska utvecklingen äro dock Tessins skapelser primitiva i viss mån, det torde icke kunna förnekas på fullt allvar. Det är först och främst i den mån Tessin fört den inhemska utvecklingen framåt, som han har vårt intresse. Att han därvid även spelat en roll utanför landets gränser är synnerligen märkligt och förtjänar att framhåvas

på allt sätt, men att överdriva halten och värdet av Tessins konst genom att betrakta den såsom *kapabel* till en allmän-europeisk ledarroll är icke riktigt. Josephson gör också här och där vissa restriktioner i detta avseende, men utan att fullt draga konsekvenserna därav.

Man ville sålunda önska icke bara allmänna jämförelser utan även mera direkt, inträngande kritisk analys och jämförande analys. På denna punkt återstår för kommande forskning ett av de allra viktigaste verksamhetsfälten. — Och här liksom ifråga om vad i övrigt ovan sagts är uppsätet med vad som anförts icke enbart kritiskt, utan avsikten har varit att söka finna den punkt, där arbetet nu kan föras vidare.

Jag har låtit granskningen på denna punkt svälla ut oproportionerligt, men detta med avsikt, emedan det synes särskilt lämpligt att just här söka belysa vad som ovan åsyftats med de flerfaldiga gånger framförda kraven på såväl strängare genomförd estetisk och kritisk analys som på ökad kulturhistorisk orientering i vår vetenskap. Närmast gäller det i detta fall att söka fasthålla den roll som olika kulturhårdars utvecklingsnivå spelar vid inlålandet av nya former. Det är samma företeelse som vi ovan stött på ifråga om provinsiell retardation av ett formförråd.

Ett exempel. Den sena järnålderns ornamentik, Vendeltidens och Vikingatidens, måste uppfattas som en visserligen högtstående, men dock barbarisk variant av den ornamentik, som med österländska och byzantinska förebilder behärskar Västerlandet under folkvandringstiden och senare. En primitiv kulturkrets upptager så-

lunda i detta fall egenartat, eller om man så vill missförstått, ett importerat formförråd. Vad som här för konstvetenskaplig syn är utan vidare klart måste metodiskt utnyttjas i analysen av även senare tiders konstformer. Jämförelsen mellan Bernini eller Hardouin-Mansart och Tessin måste konstatera en liknande skillnad i konstkulturnivå och med hänsyn tagen härtill blir Tessins Louvre-tävlan egentligen ännu mera storslagen, ehuru mindre ägnad att ge stoff till nationell självförhåelse.

Det torde vara möjligt att framlägga (vad ovan anförts syftar till att söka klargöra detta) en den svenska byggnadskonstens utvecklingshistoria, vilken icke endast nöjer sig med att konstatera och följa bestämda inläningsflöden av form, eller inre utvecklingskedjor, utan även vill åstadkomma en värdering och analys av vår relativa utvecklingsnivå under olika tider. Vi ha icke såsom många andra länder ett klart skönjbart yttre och inre sammanhang i vår konsts utveckling, men det torde dock vara möjligt att ganska bestämt teckna den utveckling, som består i en gradvis stegrad förmåga av högre formkonception och vilken man dock kan skymta. Ligger icke här en samlande uppgift, som nu är mogen att tagas i arbete?

Den litteratur som avhandlar 1700-talet och 1800-talets början — av många skäl finner jag det lämpligt att denna gång sätta punkt här — är märkvärdigt nog icke synnerligen omfattande. Grunden är även här lagd av Sigurd Curman genom hans kapitel i Svensk Konsthistoria om denna tids arkitektur. En fortsättning härpå utgör Martin Olssons avhandling i Gamla Svenska Städers Stockholmshäfte.

Ett område som avvunnits betydelsefulla resultat, vilka snart väntas föreligga i en större publikation, utgör Stockholms slotts byggnads- och inredningshistoria. I allmänhet gäller här dock helt naturligt forskningen mera skulptur och dekoration än byggnadskonst, ehuru en mängd även för den senares historia värdefulla bidrag framkommit vid sidan om huvudsyftet. John Böttigers avhandlingar *Bernard Foucquet och gjuteriet på Rännarbanan* (1916) och *En krönika om den tessinska slottskyrkan 1693—1697* (1918) böra här nämnas först. Andreas Lindblom har å detta område bidragit med tvenne större arbeten samt en rad av uppsatser (*Fransk barock- och rokokoskulptur i Sverige*, 1923; *Jacques-Phillippe Bouchardon* 1924; *Rikssalen å Stockholms slott*, i St. Eriks årsbok 1924 m. m.). Ragnar Josephson har likaledes deltagit i diskussionen med *Bernard Foucquet* (i Tidskrift för konstvetenskap 1928) och Carl David Moselius med bl. a. boken om *Louis Mazreliez* (1923).

Särskilt i Lindbloms arbeten ha viktiga synpunkter på arbetsmetoder och de olika arkitekternas och skulptörernas sätt att samarbeta framlagts, vilka äro av största betydelse för kunskapen ej endast om slottsbygget utan även om tidens byggnadsverksamhet i allmänhet.

Den enda arkitektmonografien från tidsavsnittet är tillsvärdare Åke Stavenows *Carl Hårleman* (1927). Man hoppas dock att snart få åtminstone även Jean Erik Rehus mångskiftande verksamhet samt Carl Vilhelm Carlbergs betydelsefulla arkitektgärning klarlagda. Stavenows bok har varit till stor nytta för forskningen, men man måste här liksom ifråga om Nils G. Wollins trädgårdsforskningar uttala

förvåning över att författaren kunnat avstå från inträngande analys och värdering av det sällsynt tacksamma materialet för att endast nöja sig med allmänna uttalanden.

Härlemans verk torde dock utgöra den del av nyare tidens profanbyggnadskonst, som mest lämpar sig för en jämförelse mellan svenskt och utländskt, om man syftar till att klargöra var en verkligt *rotfast* nationell byggnadsstil kan påvisas. Icke så att Härlemans byggnader skulle vara de första i detta avseende. Den enklare karolinska herregården, bergsmans- och storbondegårdar av renässanstyp samt ännu älderdomligare träarkitektur kunna här åberopas i rikaste mått. Men det ligger över det Härlemanska tidevarvet något av allmän jämnhet, något av uppnådd gemensam och hög kulturnivå för stora delar av samhället, som verkar särskilt övertygande. Några kraftprov i tessinsk anda möta vi knappast men däremot en allmän kulturstandard, kanske bäst gripbar i inredningskonsten (jämför Sigurd Wallins inledning till *Svensk Rokoko*, utgiven av Nordiska Museet, eller den skildring samme författare givit av Linnés Hammarby i Svenska kulturbilder). Särskilt om man jämför Härlemans egna verk med efterägaren Wijnblads mönsterritningar samt med enkla herrgårdar och gårdar från samma tid torde man kunna få fram en uppskattning såväl av Härlemans gärning som av tidevarvets märkliga, i många avseenden antikverade och konservativa läggning, men samtidigt även av gedigen och samstämd egenart. Såvitt jag kan se erbjuder sig här ett av byggnadsforskningens intressantaste områden.

En forskare, som här endast mera i för-

bigående omnämnts, men som dock är förtjänt av även byggnadsforskningens tacksamhet är Axel L. Romdahl. Utan att på något annat håll än ifråga om Linköpings och Skara domkyrkor hava mera ingående ägnat sig åt direkt studium (eller åtminstone studium som framlagts i tryck) av bestämda byggnadsverk eller arkitektur-epoker har han dock ingripit på en mängd olika områden med nya friska uppslag, med fängslande idéer eller förbluffande grepp på sitt ämne. Ofta ha hans tankar föregripit vad som först långt efteråt blivit allmänt godtagen åsikt. Men visserligen ha långt ifrån alla hans uppslag visat sig hållbara. Till sin allmänna läggning är han utpräglad av den Wölfflinska skolan, men har dock alls icke hållit sig snävt inom dess gränser. Forskningen har honom att tacka för många friska fläktar.

Resultatet av vår granskning skulle kunna sammanfattas sålunda: Under tvenne decennier har ett energiskt inventeringsarbete bedrivits hand i hand med strävan att skydda, bevara och vårda våra byggnadsmonument. Samtidigt ha arkivens dokumentbestånd flitigt utnyttjas för åtskilliga områden. Ofta har man nöjt sig med att framlägga fakta — antingen framdragna genom studium av byggnadsverken eller genom dokumentforskning, ej sällan genom bådadera. När man sökt sammanfatta har man »kartlagt» stilutvecklingens mer eller mindre irrgångsartade förlopp, pekat ut den inhemska stilvandlingen, där så låtit sig göra, dissekerat fram de utländska förbindelserna och sökt summera de främmande inslagens betydelse för det egna. Någon gång har man också sökt fastslå en tids eller konstnårs relativa värde i förhållande till utlandet.

Vad böra vi nu ägna våra krafter åt? Naturligtvis måste vi fortsätta inventeringen, både vidga den och utbilda metoderna till större fulländning. Men är det ej så, att för oss, som ej varit med vid dessa företags start, det lätt inmänges något mekaniskt och schematiskt i dessa uppgifter? Måste icke alltid den som samlar vara gripen av ett eget mål i arbetet, måste han icke följa egna problem i materialet för att överhuvudtaget kunna *se*? Eller är registreringsmaskinen den bästa arbetskraften? — Sakna vi ej just nu det eggande, samlande i uppgifterna?

I varje fall kan man nog säga att litet mera kontakt mellan de olika forskarefångerna vore nyttigt. De som ägna sig åt de högsta yttringarna i en tidsålder, ägna sig åt studiet av den ledande utvecklingen ha — vill det synas — endast ringa kontakt med det kompakta underlaget för den utveckling de skildra. Man har ofta en känsla av att de betrakta vad de framlägga såsom isolerat och fristående utan inre förutsättningar. Å andra sidan arbeta inventeringarna — kan det åtminstone förefalla — utan annat än tillfällig kännedom om vederbörande tidsålders stora ledande strömningar hemma och ute.

Vi behöva otvivelaktigt slå bryggor mellan de olika forskningsgrenarna. Vi måste nu kunna vara färdiga att se i stort, att samla oss till verklig överblick — icke endast registrering. Det är med utgångspunkt från detta vår vetenskaps läge, dess uppnådda standard på olika håll, som kravet på vidgad kulturhistorisk synvidd och allmånkenskap rests här ovan.

Det andra huvudkrav som framförts kan formuleras sålunda. Formutvecklingsstudiet måste fördjupas till verklig analys. Det gäller icke endast att se sammanhangen, utan även att tolka i ord så nära som möjligt konstverket såsom sådant och sammanfattande även epokens eller konstnärrens konstnärliga karaktär. Vi få icke nöja oss med blott allmänna fraser och vaga uttryck. Däremot kunna vi gott avstå från högtflygande idéer, om vi kunna nå fram till en någorlunda exakt analys av fakta.

Men ett rent estetiskt studium är icke möjligt utan ingående kunskap om byggnaden ur praktisk synpunkt. Det praktiska dissekerandet måste gå före och med detta krav knytes åter an till det första, kunskap i elementära kulturhistoriska ting.

S M Ä R R E M E D D E L A N D E N

ETT ÖSTERRIKISKT HEMBYGDSMUSEUM AV LOUISE HAGBERG.

Det senaste världskriget, som ödelagt så mycket, har dock icke haft enbart ont i följe. Mångenstädes har det åstadkommit ett starkt nationellt uppsving, verkat enande och samlande på befolkningen. Så har till exempel förhållandet varit i det till den österrikiska förbundsstaten hörande forna hertigdömet Kärnten. Visserligen har hembygdskärleken alltid därstädes gjort sig starkt gällande, men det var först under de svåra olycksåren som man på allvar tog itu med tillvaratagandet och bevarandet av föremål belysande det kärntniska folklivet och vilka nu finnas inrymda i det den 10 okt. 1922 i huvudstaden Klagenfurt grundade och den 10 okt. 1925 invigda »Kärntner Heimatmuseum», som utgör ett ståtligt minnesmärke av folkomröstningen den 10 okt. 1920, då seger vanns i kampen för landets enhet. Museet, vilket äges av den år 1909 stiftade hembygdsföreningen »Kärntner Landsmannschaft», har för sin tillkomst i främsta rummet att tacka Hofrat Raunegger, vilken, understödd av många nitiska medhjälpare, vid dess bildande nedlagt ett initiativrikt och målmedvetet arbete. Delande så många andra samlingars öde förfogar emellertid hembygds-

museet icke över någon egen lokal, utan har fått sig bostad upplåten i det »Historiska föreningen» i Klagenfurt tillhöriga museet »Rudolfinum» med dess stora naturhistoriska samlingar och rika minnen från romartiden m. m.

Det var under jämförelsevis kort tid, som det kärntniska hembygdsmuseet kom till stånd, men vid färderna ute i bygderna rönt insamlarna överallt stor förståelse och tillmötesgående från befolkningens sida. Alla ville vara med och lämna sin, om än anspråklösa, gåva till det blivande nationella minnesmärket. En mindre grundstomme av redan befintliga föremål hade av Historiska Föreningen ställts till Hembygdsmuseets förfogande.

I mångt och mycket har Kärnten intagit en särställning bland övriga österrikiska länder. »Så är framförallt» — vi återge här ett uttalande av den framstående kärntniske etnologen Hofret dr Georg Graber — »vissa med skandinaviska förhållanden påfallande nära samband tillfinnas i Kärnten såsom i bondgårdens och uthusens anläggning, rökstugans inredning, i rätts- och folkbruk, ja även i saga och tradition.»

Till museets märkligaste förvärv hör en i bottenvåningen inbyggd gammaldags rökstuga. I Österrike lär det numera endast vara i vissa orter i Kärnten och Steiermark som dylika primitiva bostäder ännu bebos av lantbefolkningen. Taken täckas än med halm och än med spån, varvid, i de fall där stråtak komma till användning, dessa först anses värdefulla, när de blivit överdragna med mossor, enär de då ej bliva så eldfarliga. Alldeles som ute i levande livet kan emellertid en dylik inbyggd rökstuga naturligtvis aldrig bli. Att få fram den rätta belysningen är svårt, och röken som, när elden brinner på den öppna härden, tätt lägrar sig över ens huvud har man ej här liksom ej heller den därmed mättade luften. Men fränsett detta får man dock en god bild av denna nu försvinnande bostadstyp, och det är även en säregen gammaldags stämning som vid inträdet där slår en till mötes.

Vid ankomsten till en bondgård knakar eller bultar man aldrig på dörren, i all synnerhet sedan det ringt till aftonbön, ty då tros nattens onda andar komma och störa hemmets ro. Men däremot bör, när någon stiger in, dörren alltid knarra, en i gamla hus välbehörlig påminnelse om att böja sig i den låga dörren för att undvika en alltför kännbar bekantskap med dörrposten. Skulle emellertid dörren vara låst, veta grannarna alltid var gömstället för nyckeln är till finnandes.

Såväl inredning som alla bohagsting äro original. På den öppna murade härden står på en trefot av järn en för matlagning avsedd panna. Skulle efter det denna blivit avlyftad kolen fortsätta att glöda, är det enligt folktron intet bra märke, ty man har då att vänta dåligt väder. På den

svängbara »kittelryttaren» hänger en kittel, och med den på härden liggande koltängen hämta bonden och drängen glöd till att tända sina pipor med. Bordskärl av trä äro alltjämt mycket vanliga och omtyckta, isynnerhet av de gamla, på grund av sin större hållbarhet, prisbillighet och ringa tyngd. Men att husmodern i en rökstuga därjämte även skulle känna sig tilltalad av det svarta krukmakaregodset förstår man gott. En verkstad för tillverkning av dylikt lergods, som ofta företer ålderdomliga former, få vi se i en annan avdelning. Av färsk lera svarvar krukmakaren på en skiva de olika formerna, vilka därefter placeras på ett ställ för att torka. När det är gjort, rödbrännas de i ugnen, varefter de olika kärnen röksvärtas förmedelst eldning med idegransved och äro så färdiga till användning, försåvitt de ej skola förses med glasyr, i vilket fall de doppas i en kittel med sjudande beck för att därefter ännu en gång brännas i ugnen.

Men vi återvända till rökstugan, där en i taket anbringad rörlig »väckhammare», med vilken bondhustrun om morgnarna plägar att väcka husets pigor, tilldrar sig vår uppmärksamhet. I närheten av denna hänger ett annat föremål, som ser ut som en stor solfjäder. Det är den så kallade »Fliegerwachel» eller flugfläkten. För att husfolket sommartid skall få den nödiga matron tillkommer det den yngste vallpojken att jaga bort de kring maten surrande flugorna genom att hålla denna fläkt i ständig rörelse. På sidan till höger om denna och litet längre ned svävar över bordet en duva av trä, symbol av den Helige Ande. Dylika förekomma i olika former, och i stället för trä användes även

svamp eller papper. Man anser, att duvan intagit den ursprungliga solbildens plats med dess strålar.

I det på andra sidan av förstugan (Labm) belägna rummet står en stor himmelsäng, vilken är försedd med sängsaxar (Bettscheren) motsvarande de på den småländska landsbygden förekommande »sänghästarna» eller sängknektarna, vilka ha till uppgift att hindra sängkläderna att glida undan. Stången med den vida träramen är en så kallad »gäskola» (Gehschule) avsedd för de små, vilka ännu icke lärt sig att gå.

Andra föremål, vartill även liknande motstycken finnas i vårt land, äro de i en annan avdelning befintliga lyktorna av metallplåt liksom de med oxblåsor i stället för med glas försedda. I många kärtniska bondehem lär man ännu kunna få se »Schlamfenster» d. v. s. fönster med rutor av svinblåsor i stället för glas.

Av föremål belysande folkstro och såväl kyrklig som annan magi finnes en avsevärd samling. I det så kallade »krubbrummet», där ett antal kulturhistoriskt intressanta julkrubbor äro utställda, står en helgonbild, den helige Fransiskus. Själva bilden är ej original, vilket däremot »bönhaspeln» är, som hänger vid helgonets ena sida, och vilken stammar från S:t Jakobs kyrka i Rosental. En gammal sed är nämligen, att om man har en önskan att framställa till ett visst helgon, så beger man sig till en kyrka, där helgonets bild finnes, och får då mot erläggande av ett visst antal offer linda ett eller flera varv av den av prästen vigda tråden omkring helgonets midja, allt efter den erlagda summans storlek. På så sätt binder

man sina önskingar fast vid den helige förespråkaren.

Det bredvid stående skåpet innehåller en mängd intressanta saker. Ett tillsynes obetydligt föremål, vilket man skulle vara frestad tro hava kommit direkt ur en förhistorisk grav, är en liten rostig järnbit, uthamrad till en primitiv bild av ett nötkreatur. Så gammal är den emellertid ej, ty dylika föremål tillverkas alltjämt på platser, där gammal folkstro ännu bibehåller sig. Men ett mystiskt ting är denna »Verparn»,¹ som den österrikiska benämningen lyder. Vill en person skada en granne, smider han i hemlighet och under kraftiga besvärjelser en dylik tingest. Allom är det ju ej givet att kunna åstadkomma något sådant, men här och var finnas de, som förstå den konsten. Väl färdig nedgräves sedan järnfiguren i jorden eller under golvet i stall eller ladugård, vilket likaledes bör ske i allra största hemlighet och under uttalandet av en trolldomsformel, varefter olycksbringaren försvinner lika tyst som han kommit efter att omsorgsfullt ha undanröjt varje spår av sitt arbete. Och nu börjar trolldomen att verka i gården, där »Verparn» blivit nedgrävd. Endera lämna korna ingen mjölk, eller dör den ena efter den andra av boskapen. Det enda man då kan göra för att häva trolldomen är att vända sig till någon trollkunnig, vilken under hemlighetsfulla ord och åtbörder söker efter järnbilden. Finer han den, är trolldomen bruten, i annat fall måste offer anställas till den demon, som skadar boskapen, vilket går så till att

¹ Enligt vad doktor C. O. Nordgren, Äppelvikens, meddelat mig är »die Zauberei verbärn» liktydigt med »die Zauberei lösen» (I. M. Lesors Kärntnishes Wörterbuch s. 15).

ett djur ur hjorden slaktas genom att huvudet avslås, varefter sjukdomsanden mätas med det rinnande blodet.

Liknande järnfigurer ha sedan urminnes tider även använts för sakrala ändamål, varom de många i förhistoriska gravar gjorde fynden vittna. På senare tid ha dock figurerna av järn ersatts med sådana av vax, vilka ju ställa sig betydligt billigare. Dylika offer- eller votivgävor — bestående av bilder av mans- och kvinnofigurer, kroppsdelar såsom armar, ben, hjärtan m. m., djurfigurer o. s. v. — offras nämligen alltjämt. »Än i dag» — vi anföra här en kärntnisk lärares ord — »kvarlever bland folket behovet av att även så att säga handgripligen tacka för en lycklig försynens skickelse». Har en person ont i till exempel en arm, köper han en dylik bild av vax, låter viga den och offrar den så i kyrkan, varefter det onda försvinner. Enligt folktron går nämligen sjukdomen över i det offrade föremålet med påföljd att den sjuke tillfrisknar. Husjungfrun på ett gods i Kärnten, där jag i somras var på besök, berättade mig, att hon en gång som barn fått ont i ögonen, så att hon ej kunde gå i skolan på en tid. Hon hade då på en vallfartsdag i Maria Wörth offrat ett par ögon av vax, varefter hon blivit bra. I vallfartskyrkorna och de små vägkapellen kan man ofta få se fullt med dylika offrade bilder.

I krubbrummet finns även en så kallad »tiggarkyrka» (Bettelkirche). Vid vallfarts- och kyrkdagar kan man i närheten av kyrkan få se en gammal gubbe sitta med en dylik liten kyrka och genom ringande i dess klocka vädja till de vallfärdandes barmhärtighet. När han väl fått sina allmosor, tar han så kyrkan på ryggen och

vandrar hem igen. Av större intresse är emellertid en i ett annat rum befintlig liten kyrka. »Antepantekirchlein», som det tyska namnet lyder, och till vilken ett för Vellachtrakten säreget bruk, det så kallade »Kirchleintragen» anknuter sig. Den 1 februari, kvällen före kyndelmässan, brukar en mängd barn, gossar och flickor — längre tillbaka i tiden även vuxna — i skymningen samlas på torget. Alla ha de med sig var sin lilla av papp och papper tillverkade kyrka, som upplyses av ett inuti stående litet ljus. Under höga obegripliga rop av: »Ante pante populare kozlu urate civilelore» springa barnen ned till Vellachbron, där de små i olika fasoner utförda kyrkorna sättas ned i vattnet för att följa med strömmen. Barnen, som nu äro tysta, följa längs stranden efter sina små kyrkor, till dess att det ena ljuset efter det andra slocknar och kyrkorna försvinna i vågorna. Det vackra bruket är århundraden gammalt och säges vara en erinran om en stor översvämning som skulle ha hotat köpingen Eisenkappel, men som avvänts genom att en av trä och papp förfärdigad och med ljus upplyst kyrka satts ut i floden. Och alltsedan dess är det nu, som detta lilla offer ärligen ägnas vattnets makter. Den av barnen använda formeln, som antagligen varit längre, synes börja med några förvanskade latinska ord.

På ömse sidor om den lilla kyrkan finns ett antal »palmer» utställda från helt små till mycket höga. De äro vanligen sammanbundna av säl- och enris, ibland även idegran, som anses som särskilt profylaktisk, och äro behängda med små kringlor, johannisbröd, äpplen, apelsiner och andra sydfrukt. I en palm hänger

et par små påsar, en med salt och en med vete. Troligen har i detta fall italienskt inflytande gjort sig gällande. »Palmerna» som ännu alltjämt äro mycket allmänna uti de österrikiska alpländerna föras på söndagen till kyrkan för att vigas och bäras sedan trenne gånger omkring den nyplöjda rågåkern. De förvaras därefter mycket omsorgsfullt för att såsom skyddsmedel mot trolldom, blixt och hagel användas vid förefallande behov. Kvistar nedstickas i rågåkern, och vid åskväder kastas några av sälghängena in i elden. — Att man även för linlandet kan skaffa sig magiskt skydd synes av en liten i närheten befintlig teckning framställande ett linland, i vilket står en liten med fladdrande band prydd gran, som för tanken till våra julrönnar och utomhusjulgranar. Andra magiska föremål äro de här och var i Kärnten ännu brukliga och med våra »markvistar» besläktade »hexgrenarna» (Hexenzweige) — vilka som profylax sättas upp över dörrarna. De utgöras av märkvärdiga träbildningar av ask och

gran. Magisk betydelse har likaså den av en träplanka utskurna tuppen »eldhanen», vilken sättes överst i vedstaplarna. I en monter finnas vidare fullständiga utrustningar för dem, som i de så vanliga och omtyckta folkskådespelen, ha framställt dödens och djävulens roller. I anslutning till döden må även omnämnas ett nyförvärv av »Totenkronen» motsvarande de hos oss förr brukliga minneskransarna och kronorna (se Rig 1928 s. 77).

I denna korta redogörelse har jag mest uppehållit mig vid föremål belysande gammal tro och sed. Mycket skulle ju vara att tillägga om ett flertal andra avdelningar, men får jag nöja mig med att här endast omnämna ett par av dem, såsom samlingen av ålderdomliga arbetsredskap samt den rikhaltiga samlingen av allmogedräkter från landets olika dalar, bland vilka alla gailtalersdräkten med sin toppmössa och praktfulla gördel är den färgrikaste. I det stora hela äro folkdräkterna numera avlagda, men bäras ganska allmänt vid folkfester och andra tillfällen.

GUSTAF ADOLF ENGMAN AV GOVERT INDEBETOU.

I Rig 1927 sid. 127—138 lämnade jag en sammanfattning av de notiser jag då lyckats hopbringa om denne målare. Sedan dess har en del nya uppgifter kommit fram, vilka jag här vill meddela.

Erik Wettergren reproducerar i sitt arbete Reinhold Norstedt, Sveriges Allmänna Konstförenings Publikation XXII, Stockholm 1914, ett porträtt av »Reinhold Norstedt vid 4 års ålder. Oljemålning av 'Dekoratören' M. M. Engman».

Detta porträtt bör således vara målat 1847.

I »Till hembygden» 1932 sid. 78 finnas avbildningar av prosten Annells och hans makas porträtt i Sköldinge kyrka. Det förra visar den myndige prelaten iklädd mässkrud. Det senare påminner i hållning mycket om det av mig reproducerade porträttet av friherrinnan Lybecker, född Granschoug.

Min förmodan att inom Arfwedsonska

familjen skulle finnas porträtt av Engman har besannats. Engman målade 1840 på Beckershov såväl brukspatron Anders Jacob Arfwedson, 1813—1891, som dennes fästmö Laura Gustafva Elgerus, 1820—1905. Deras bröllop stod 1841. Porträtten ägas av en ättling fröken Greta Söderblom.

På Tisenhult ha utom av mig förut omnämnda porträtt funnits två barnporträtt, det ena av en flicka enligt uppgift vid namn Stina, som senare bodde i Byle i Skedevi och där avled vid hög ålder, det andra av en gosse. Båda porträtten finnas fortfarande i släkten Drakes ägo.

Från en nära släkting har jag även erhållit ett uttalande om Engman. Hon skriver bland annat:

I min barndom hörde jag mycket talas om Engman... Men han var visst också ett slags »tusenkonstnär», ty han hade även gott anseende såsom *kock*. Jag hörde nämligen ofta talas om att han i denna egenskap var tillkallad vid stora bjudningar på de större egendomarna i trakten. Särskilt minnes jag, att i ett brev skrivet av min mor och däri hon beskrev en större bjudning hos Drakes på Tisenhult, förekom denna mening: »Engman svarade för maten, så nog var den bra».

Rörande Engmans sista arbete altartavlan i Flisby har följande meddelats av kyrkoherde Erik Lindqvist. Då den nya kyrkan var färdig 1856 gjordes donationer till en ny altartavla av överkommisariern J. E. Berggren, 1779—1858, på Hammarsberg, fältkamreraren J. U. Dahlström på Knutstorp m. fl.

I Berggrens gåvobrev läses hans »önskan, att ingen tavla med tillhörande fyll-

nadsornamenter måtte för Flisby nybyggda kyrka beställas, än mindre där uppsättas, innan ritning till en sådan blivit i författningens ordning granskad och gillad, samt tillräckliga medel genom frivilliga gåvor till arbetets noggranna utförande äro samlade, så att ovanberörda altarprydnad ej må sakna konstvärde eller förskämma kyrkans inre utseende».

Sedan sålunda tillräckliga medel erhållits, beslöt församlingen å sockenstämma den 26 nov. 1856 »anskaffande av altartavla med tillhörande prydnader för dess infattning».

Engman bodde under arbetets utförande hos klockaren C. U. Nyberg, som i anledning därav presenterade följande räkning:

För vivre, bostad och upppassning till Herr Artisten Engman under hans arbetstid på altartavlan från och med den 24 Maj till och med den 20 Sept. = 120 dagar, à 2 Rdr per dag, har undertecknad av Prosten Schmidt utbekommit liqid 240 Rdr Rmt, som härmed kvitteras.

Flisby d. 23 Sept. 1857.

C. U. Nyberg.

Även Engmans egen räkning finnes i behåll och lyder:

För målningen av Flisby kyrkas altartavla har jag av Herr Kontraktsposten Schmidt bekommit Femhundra Riksdaler Riksmünt (500 Rdr Rmt) ävensom jag bekommit för renovering av tvenne prästporträtter samt uppsatsningen av dess ramar 10 Rdr. — För skjuts från Stora Åby till Flisby kyrka fram och åter i September 1856 10 Rdr Rmt; för av-

betalningen av ram och ornament å Motala kyrkas altartavla 3 Rdr. Summa 523 Rdr Rmt.

Som härmed försäkras.

Flisby den 7 november 1857.

G. A. Engman.

Kyrkoherde Lindqvist skriver även:

Ett par gamla sockenbor, som från sin tidigaste barndom bevara några minnen från ifrågavarande tid, ha berättat, att Engman lade sig särskilt vinn om denna

tavla, enär han på grund av sjuklighet trodde att det skulle bli hans sista verk. Han tillbragte hela dagarna uppe i tornkammaren, där han hade sina dukar uppspända. — När han blev tillfrågad om vad som var det svåraste att måla på tavlan, lär han alltid ha svarat: Petri tå! Härav utbildade sig ordstävets: »lika svårt som Petri tå».

Inspirationen till sin tavla fick konstnären sannolikt genom Flisby gamla altartavla.

NORDISKA MUSEETS BEBYGGELSEUNDERSÖKNINGAR I SKARABORGS

LÄN AV ERIK ANDRÉN.

Skaraborgs läns Hushållningssällskap bildades år 1807. Då man för några år sedan vidtog förberedelser till ett högtidligt hållande av sällskapets 125-årsdag, togs initiativ till en bebyggelseundersökning inom länet, vars resultat skulle kunna framläggas vid jubileet. Samarbete inleddes med Nordiska museet, och huvudparten av högrestånds- och allmogeavdelningarnas fältarbeten under sommaren 1931 förklades till länet.

Undersökningarna stodo under Sigurd Erixons och Sigurd Wallins ledning; deras närmaste medhjälpare voro fil. mag. John Granlund och fil. kand. Brynolf Hellner. För undersökningarna hade medel ställts till förfogande, dels av Hushållningssällskapet och beträffande herrgårdarna av ett femtiotal godsägare, dels ur de lotterimedel som Nordiska museet disponerat för ändamål av denna art.

Det insamlade materialet, uppmätningar och fotografier av samt anteckningar

om ur kulturhistorisk synpunkt intressanta byggnader och inredningar, bearbetades under hösten 1931 och våren 1932. För den folkliga bebyggelsens del lades huvudvikten vid en geografisk-statistisk översikt av byggnadsskicket inom länet. Kartor utarbetades, som visa utbredningsområdena för de viktigare konstruktionerna, plantyperna, byggnadsmaterialen etc.

Det sammanbragta herrgårdsmaterialets värde är av en annan art. För högreståndskulturen, som är mer internationellt betonad, kunna näppeligen kulturgränser urskiljas inom ett område av länets storlek. Forskningens mål i föreliggande fall blir följaktligen mer av historisk än topografisk art. Frågeställningen blir: hur bodde den västgötske herremannen i gångna tider, och vilka bostadstyper förekommo under varje epok?

Anteckningsmaterialet från herrgårdarna kompletterades genom arkivforskning, dels i litteraturen, dels i Allmänna brand-

verkets handlingar, dels ock i Lantmäteristyrelsens bestånd av äldre kartor. Härigenom kunde dateringen av flertalet bevarade monument bestämmas och ytterligare — med hjälp av kartorna — äldre tillstånd rekonstrueras. I ett fåtal fall kunde man klarlägga gårdsbebyggelsens historia från 1500-talet och fram till våra dagar.

I samband med herrgårdsinventeringen företogs två specialundersökningar: professor Martin Olsson granskade de bevarade resterna av medeltida profanarkitektur i Västergötland, och arkivrådet Walfrid Enblom genomgick gårdsarkiven och forskade i godsbildningens historia.

Det sålunda hopbragta och bearbetade materialet rörande herremännens och böndernas byggnadskultur inom länet framlades för allmänheten vid en utställning i Skara, som öppnades vid Hushållningssällskapets jubileum den 22 juni 1932. En lämplig utställningslokal erbjöds i läroverkets gymnastiksal. Salens väggar, som voro försedda med ribbstolar runt om, inkläddes med skivor av halvhård och porös masonit. På dessa ytor (omålade) stiftades fotografier och ritningar i typologiskt och kronologiskt ordnade grupper. Varje grupp försågs med en orienterande text.

De utställda ritningarna hade utförts såsom arkivmaterial, d. v. s. i folioformat, fotografierna (omkr. 500 blad) hade förstörats till 30×40 cm. och 18×24 cm. Ett mindre antal förstoringar voro 60×80 cm. Hela det utställda materialet överlämnades efter utställningens slut av Hushållningssällskapet till Skara museum.

Till utställningen utgavs vidare en liten volym på närmare 200 sid. och ett 100-tal djuptrycksplanscher¹, där de mer eller

mindre slutgiltiga forskningsresultaten framlagts i överskådlig form. Boken såldes vid utställningen och efter dess slut i bokhandeln¹.

Det största värdet i dessa undersökningar ligger däri, att ett avgränsat område, i detta fall ett läns, profana byggnadskultur kunnat systematiskt genomforskas och bearbetas inom en relativt kort tid. Därigenom ha många lärdomar vunnits, icke minst av metodisk art. Först sedan landsbygdens och städernas bebyggelse i hela vårt land undersökts på detta sätt genom monument- och arkivforskning, kan en svensk arkitekturhistoria skrivas, som icke blott sysselsätter sig med slottsfasader utan med alla folkklassers lösningar av bostadsproblemet genom tiderna.

Allmogebebyggelsen i Skaraborgs län karaktäriseras icke av de ålderdomliga drag och originella lokalformer, som präglade isolerade landsändar, därtill ligger länet för mycket i allfartsväg. Men ur flera andra synpunkter måste länet betraktas som ett för etnologen betydelsefullt område. I länets norra del (Vadsbo härad) går en viktig kulturgräns, som skiljer Västsveriges slättbygder från det mellansvenska barrskogsområdet. Vidare faller tyngdpunkten för vissa företeelser — t. ex. mesulakonstruktionernas och framkammarstugornas utbredningsområden — inom Skaraborgs län. Inom kalkstensbältet i länets södra delar förekommer stenen som byggnadsmaterial i en utsträckning, var till blott Skåne, Gotland och Öland kunna uppvisa motsvarigheter. Undersökningen

¹ Västgötagårdar. Herremännens och böndernas äldre byggnadskultur i Skaraborgs län. Red. av Sigurd Erixon och Sigurd Wallin. Stockholm 1932.

har sålunda lämnat värdefulla bidrag till den etnologiska kulturgeografien.

Västergötland är en gammal förnämlig herrgårdsbygd, ur vars byggnadsbestånd man kan leta fram exempel ur alla historiska epoker, från medeltiden till våra dagar, och prov på de flesta »behovstyper», från stormannens stenbyggda slott till patronens eller kaptenens enkla trähus. Denna arkitektur är mera svensk än västgötsk — stockholmsarkitekterna De la Vallée, Rehn, Tempelman och Zettervall m. fl. byggde slotten, och de enklare boställena uppfördes ofta efter Kungl. Maj:ts

typritningar. Därför torde den vid utställningen framlagda serien av herremansboningar i huvudsak kunna gälla för större delen av vårt land, om den ock i många detaljer skulle behöva kompletteras.

En av de angenämaste omständigheterna vid dessa undersökningar var, att traktens egna bebyggare, dess hushållnings-sällskap och ett flertal av dettas enskilda medlemmar, visade ett så varmt intresse och förståelse för bygdens kulturhistoria och själva bidro till undersökningskostnaderna.

GUSTAV II ADOLFS UTSTÄLLNINGEN I NORDISKA MUSEET I STOCKHOLM ÅR 1932. AV BRYNOLF HELLNER.

Med anledning av 300-årsminnet av Gustav II Adolfs död anordnades i Nordiska museet 1932 en utställning, vari medverkade Kungl. Livrustkammaren, Riksarkivet, Kungl. Biblioteket, Krigsarkivet, Statens historiska museum och Nordiska museet. Därtill kommo ett flertal utställare, privatpersoner och institutioner såväl i Sverige som utlandet. Utställningen förbereddes av en kommitté, i vilken under ordförandeskap av överståthållaren fil. dr. H. Elmquist de arrangerande institutionerna voro-representerade.

Utställningens kommissarie var fil. dr. Åke Stavenow. De deltagande institutionerna svarade själva genom sina tjänstemän för respektive avdelningar. Även författandet av smärre orienterande inledningar till motsvarande delar i den av utställningen publicerade katalogen utfördes av de olika avdelningarnas tjänstemän. Utställningen fick härigenom en icke vanlig

omfattning belysande icke blott Gustav II Adolfs person, utan även hans inom de mest skilda områden ingripande livsverk och landets kulturella ståndpunkt, mot vilken bakgrund detta verk bör ses.

Av Kungl. Livrustkammaren utställdes de till Gustav II Adolf direkt knutna minnena, i första hand de ur många synpunkter märkliga Lützenrelikerna, som vid ingående granskning verksamt ha bidragit till rekonstruktionen av händelseförloppet vid konungens död.

Konungens övriga tillhörigheter voro rikligt företrädda såväl av hans dräkter och vapen som de för kröningen och begravningen avsedda föremålen, många vittnande om den stora prakt hos en sann renässansfurste och högt uppdriven hantverksskicklighet hos hans hantverkare.

Gustav II Adolf är den mest avbildade av Sveriges monarker, och i den av Nationalmuseum ordnade avdelningen voro sam-

lade många till kvaliteten högst olika porträtt av konungen. Mycket få av dessa kunna dock betraktas som original, då de flesta äro ofta ganska fria kopior efter av samtiden uppskattade förebilder. Flera av originalen torde ha tillkommit redan på ett ganska tidigt stadium, under 1620-talet och några äro ännu tidigare. Vid en utvidgning av utställningen till den 6 november inlånades det kanske mest porträttlika av de kända avbildningarna, en rödkriteteckning av Lorenz Strach, 1632, från Gemeinderat Madenhausen vid Frankfurt.

Porträttsamlingen kompletterades av en högst intressant rad porträtt av konungens samtida, av hans egna krigare, statsmän och ämbetsmän men även av hans motståndare i den kejserliga hären.

Ett stort intresse samlade helt naturligt de föremål, som visade härens och flottans beväpning och utrustning under det för Sverige så betydelsefulla kriget. Bland utställningens intressantaste resultat i detta sammanhang är framläggandet av Gustav II Adolfs soldatvärjtjyp, som förut icke varit känd.

Riksarkivets avdelning innehöll, fastän stora delar av 1600-talets handlingar förstördes vid Stockholms slotts brand 1697, en rikhaltig samling handlingar med bl. a. Uppsala mötes beslut och Westfaliska fredens traktat i Osnabrück. Här visades även flera aktstycken belysande de mest skilda områden, krig, utrikespolitik, rättsskipning, förvaltning, kyrka, undervisning, näringsliv och kulturminnesvård. Inom alla områden rådde under Gustav II Adolfs tid ett verksamt nydaningsarbete, inspirerat och direkt påverkat av konungen personligen.

Icke minst bidrog Gustav II Adolf ge-

nom direkta understöd till boktryckeriernas uppblomstring. Kungl. Biblioteket visade detta i den rikhaltiga litteratur, som belyser Gustav II Adolf och hans tidevarv. Utställningen underströk ytterligare vetenskapernas av konungen direkt understödda blomstring, icke minst ifråga om de humanistiska grenarna.

Krigsarkivet utställde ett antal kartor, dels tillkomna för fredligt bruk, dels avsedda att direkt användas för krigsändamål, några även utförda för att förhärliga vunna militära framgångar. Liksom på så många andra områden betydde inbrottet av 1600-talet ett uppsving för kartografien. Sålunda kartlades av svenskarna stora delar av norra och mellersta Tyskland. Utom detta visade Krigsarkivet handlingar belysande sättet för mobiliseringen och indelningen av de svenska styrkorna i olika förband.

Kungl. Myntkabinetet, Statens Historiska museum utställde mynten under Gustav II Adolfs tid. Största intresset tilldrogo sig kanske kopparmynten, en svensk uppfinning, orsakad av bristen på silver i landet efter erläggandet av Älvsborgs lösen. Även de svårigheter man fick att kämpa mot på grund av kopparens stora värdevariationer i förhållande till silvret illustrerades i denna del av utställningen.

I samma avdelning utställdes medaljer, präglade över hela det protestantiska Europa till minne av konungen och hans fältherrar och deras segrar, i sin art vittnande om den stora beundran den svenske konungen framkallade.

Gåvor av olika slag liksom krigsbyten och troféer utställdes i särskilda avdelningar, en rent kyrklig med uteslutande beslagtagna föremål. I sitt slag äro dessa fö-

remål talande bevis för mängden av rika konstskatter, som i form av krigsbyte infördes i landet under 30-åriga kriget.

De kanske betydelsefullaste förvärven under kriget voro de boksamlingar, som av konungen togs och skänktes till Uppsala bibliotek och där lade grunden till dess värdefulla samlingar. I detta avseende tyckes beslagtagnandet skett rent systematiskt, så att från alla erövrade orter biblioteken sändes till Sverige till den av konungen omhuldade högre undervisningens tjänst.

Konungens strävan att höja landets kulturella ståndpunkt till samma höjd som i länderna på kontinenten har visat sig i de stora reformerna och nydaningsarbetena på olika områden och kastar ett visst försonande skimmer över det rofferi, svenskarna gjorde sig saker till under kriget.

Hur Sverige gestaltade sig vid denna tid, hade det blivit Nordiska museets sak att åskådliggöra. Landets gränser, dess vägnät, städer och större herrgårdar visades på en reliefkarta i skala 1:4000 samt på specialkartor över olika företeelser bl. a. över den betydelsefulla bergsbruksrörelsen.

Böndernas och herremännens byggnads-

kultur åskådliggjordes av kartor och fotografier. Möbler, dräkter, husgeråd och redskap, visade vad allmogeavdelningen beträffar, brytningen som ännu under 30-åriga krigets tid rädde mellan den kvarlevande medeltida traditionen i avlägsnare bygder och den i de centrala delarna inträngande renässansen. Utställningen fick för denna avdelning särskilt intresse genom ett flertal daterade föremål, som för det tidiga 1600-talet äro högst ovanliga.

Högreståndsavdelningen visade det holländskt-tyska inflytande under vilket vår renässans utformades. De utställda föremålen gävo ett gott belägg för den höga kvalitet, som den yngre Vasatidens konsthantverk har gemensamt med den äldre.

En liten avdelning för rättskipningen visade tidens drastiska och hårdhänta tillvägagångssätt vid straffandet av missdådare.

Tack vare den stora omfattning Gustav II Adolfs-utställningen fick, lyckades man på ett synnerligen fullständigt sätt belysa detta för Sveriges utveckling så betydelsefulla skede. Att man lyckades fånga allmänhetens intresse visar den ovanligt höga publikfrekvensen.

VEDMÅTT.

I avhandlingen i detta häfte av Rig, sid 81 ff., om »Primitiv järnhantering» har framhållits såsom huvudorsaken till de många svårigheter, som ges innan man rätt kan förstå en mått- eller värdeuppgift, varit, att man i det bevarade källmaterialet icke kan erhålla alla de nö-

diga uppgifter, som fordras för att ställa det spörsmål, som skall besvaras, i sin riktiga miljö.

Ur en ilsken insändare i dagspressen hösten 1932 skall här meddelas några termer från ett av landsbygdens viktigaste ekonomiska områden, skogshanteringen.

Inom denna har vedhandeln drivits sedan långt tid tillbaka, olika sedvänjor vid vedens mätande ha uppstått och dessa olika mått sedermera ingått i handelsvanorna, ställts sida vid sida bredvid varandra, så att för den, som liksom insändaren, icke vuxit upp eller samman med traditionerna, vedhandelns mått framträdde som ett obegripligt kaos.

»Här nedan några av de allmännast förekommande vedmått, sådana de förr florerade:

Kubikfamn $6 \times 6 \times 6$ fot = 216 kubikfot = 5,65 meter³.

Storfamn, 6 kvarters, $6 \times 8 \times 3$ fot = 144 kubikfot = 3,77 meter³.

Järnvägsfamn, $7 \times 7 \times 3$ fot = 147 kubikfot = 3,83 meter³.

Nyfamn, $2,5 \times 1,6 \times 0,89$ = 136 kubikfot = 3,56 meter³.

Storfamn, 5 kvarters, $6 \times 8 \times 2,5$ fot = 120 kubikfot = 3,14 meter³.

Tre alnars famn, $6 \times 6 \times 3$ = 108 kubikfot = 2,83 meter³.

Skogsfamn, 5 kvarters, $6 \times 6 \times 2,5$ = 90 kubikfot = 2,36 meter³

Kas $6 \times 6 \times 2$ fot = 72 kubikfot = 1,88 meter³»

När man ser denna lista, som icke ens upptar alla förekommande möjligheter, förstår man, att det finnes anledning till vecklagan för den, som skall köpa en famn ved. Man torde också utan vidare inse vilka svårigheter den ekonomiska historikern kan ha, när han icke fått någon annan upplysning än »en famn ved» utan närmare uppgift om dess rymd och utan att denna framgår av sammanhanget. Gäller det samtiden kan man med en liten ansträngning efterhöra, vad sorts famn det gäller, men när det gäller uppgifter från äldre tider, måste man stå som ett frågetecken utan att kunna använda uppgifterna som material.

FÖRENINGENS FÖR SVENSK KULTURHISTORIA STYRELSEBERÄTTELSE FÖR ÅR 1931.

Föreningen har under år 1931 haft sitt fjortonde arbetsår.

De i Föreningens stadgar föreskrivna uppgifterna har Styrelsen tillgodosett på följande vis.

Allmänna sammanträden ha under året hållits i Stockholms Högskola, Norrtullsgatan 2, måndagarna den 2 februari, den 13 april, den 12 oktober och den 7 december. Måndagen den 2 februari höll fil. doktor Sune Ambrosiani föredrag om »Byar och gårdar på Stockholms mark vid tiden för stadens grundläggning», sedermera

tryckt i Samfundet S:t Eriks Årsbok 1931 under titeln »Ekeby och Stockholm». Måndagen den 13 april talade amanuensen vid Nordiska Muséet Ola Bannbers över »Ett dödsträd i Venjans socken, Dalarna», måndagen den 12 oktober professor Nils Lithberg om Kastaler och borgar», vilken avhandling är under tryckning i Rig 1932 och slutligen måndagen den 7 december rektor Hilding Celander, Göteborg, över ämnet: »Till frågan om den förkristna julen». Samtliga föredragen ha varit rikt illustrerade med sciopikonbilder.

Under året har Föreningen av trycket utgivit två dubbelhäften av Rig om tillsammans 12 sextonsidiga tryckark. Årgången har dedicerats till disponenten fil. doktor Carl Sahlin och överlämnades till honom av ordföranden och sekreteraren på hans sjuttioårsdag den 15 december.

Styrelsen har sammanträtt den 5 december och nedskrev då i enlighet med Föreningens beslut Föreningens fonder. Rådet har sammanträtt den 9 november.

Vid Föreningens decembersammanträde förrättades val av medlemmar i det vetenskapliga Rådet, så att detta för åren 1932—1933 består av följande personer i Allmänna sektionen: amanuensen Sigfrid Svensson, intendenten Sigurd Erixon, intendenten Sigurd Wallin, professor Martin Olsson, amanuensen A. I. Bagge och fil. doktor S. Linné och i den kulturminnesvårdande sektionen av: amanuensen K. A. Gustawson, amanuensen Gösta Berg, amanuensen Tord O:son Nordberg och intendenten Erik Lundberg.

Under året har Föreningen åtnjutit 800 kr. i statsanslag.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

INGÅENDE BALANS KONTO.

Tillgångar den 1 januari 1931:

A.-B. Svenska Handelsbanken	1,641: 15
Kassabehållning	326: 43
59,800 ex. Rig à 0,31	19,082: 42
	<hr/>
	Kronor 21,050: —

Skulder den 1 januari 1931:

Ledamöter, stödjande	6,000: —
» ständiga	15,050: —
	<hr/>
	Kronor 21,050: —

VINST- & FÖRLUST KONTO.

Inkomster:

Årliga medlemsavgifter	3,110: —
Statsbidrag	800: —
Försäljning av Rig	307: 50
» » klichéer	130: —
Vängåvan	332: 91
Ränta	2: 84
Avskrivnes:	
ledamöter ständiga ... 15,050: —	
» stödjande ... 5,999: —	21,049: —
Förlust	1,650: 11
	<hr/>
	Kronor 27,382: 70

Utgifter:

Tryckningskostnader	4,846: 40
Författarearvoden	1,081: 25
Omkostnader och porto	406: 05
Avskrivnes:	
Varu Konto (Rig)	19,081: 42
Differens mellan Varu	
Konto o. avskr. skuld	
(led. ständ. o. stödj.)	1,967: 58
	21,049: —
	<hr/>
	Kronor 27,382: 70

UTGÅENDE BALANS KONTO.

Tillgångar den 31 december 1931:

A.-B. Svenska Handelsbanken.....	51: 63
Kassabehållning	265: 84
62,000 ex. Rig	1: —
	<hr/>
	Kronor 318: 47

Skulder den 31 december 1931:

Ledamöter stödjande	1: —
Enligt dagboken	317: 47
	<hr/>
	Kronor 318: 47

Stockholm i mars 1932.

Joh. Hellner.

Elis Sidenbladh. Sten Westerberg.

Sune Ambrosiani.